

Годишњак за друштвену историју
основао је проф. Андреј Митровић 1994. године

Издавач
Удружење за друштвену историју

Главни и одговорни уредник
Милан Ристовић

Редакција
Миле Бјелајац (Институт за новију историју Србије, Београд), Радина Вучетић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду), Горан Милорадовић (Институт за савремену историју, Београд), Радивој Радић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду), Милан Ристовић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду), Дубравка Стојановић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду)

Инострани чланови редакције
Снежана Димитрова (Југозападни универзитет Неофит Рилски, Благоевград), Јан Пеликан (Филозофски факултет, Карлов универзитет, Праг), Тетсуја Сахара (Меиџи Универзитет, Токио), Ханес Грандиц (Хумболтов Универзитет, Берлин)

Секретари редакције
Катарина Беширевић, Вукашин Зорић

Editorial Board
Mile Bjelajac (Institute for Recent History, Belgrade), Radina Vučetić (Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Goran Miloradović (Institute for Contemporary History, Belgrade), Radivoj Radić (Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Milan Ristović (Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Dubravka Stojanović (Faculty of Philosophy, University of Belgrade)

Foreign Members of the Editorial Board
Snežana Dimitrova (South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad), Jan Pelikan (Faculty of Arts of Charles University, Prague), Tetsuya Sahara (Meiji University, Tokyo), Hannes Grandits (Humboldt University, Berlin)

Secretaries of the Editorial Board
Katarina Beširević, Vukašin Zorić

Адреса редакције
Годишњак за друштвену историју, Филозофски факултет, Одељење за историју,
Чика Љубина 18–20, 11000 Београд, Србија
телефон: 011/3206-280

Address
Annual of Social History, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju,
Čika Ljubina 18–20, 11000 Beograd, Srbija
telephone: 011/3206-280

e-mail: g.drustvena.istorija@gmail.com
<http://www.udi.rs>

Ова свеска Годишњака за друштвену историју изашла је захваљујући финансијској подршци Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

**ГОДИШЊАК ЗА
ДРУШТВЕНУ ИСТОРИЈУ**

ANNUAL OF SOCIAL HISTORY

Год. XXIX, свеска 2, 2022.

Београд, 2022.

Лектор
Оливера Величковић

Коректура и превод резимеа
Маша Милорадовић

Насловна страна
Никола Костандиновић

Илустрација на насловној страни
Реклама, „Политика“,
21. април 1935. године

Тираж
150

Штампа
„Чигоја штампа“ Београд, Студентски трг 13
e-mail: office@cigoja.com

Ослобођено пореза на промет мишљењем Министарства за науку и технологију
Републике Србије бр. 413-00-419/94-01 од 14. јуна 1994. године.

САДРЖАЈ

CONTENTS

Студије

Essays

- Др Јелена Рафаиловић,
Једно виђење Првог светског рата – писање Београдских општинских новина о Првом светском рату (1929–1940) 7
Jelena Rafailović, PhD
The Viewpoint of Beogradske opštinske novine on the First World War (1929–1940)
- Раде Мрљеш,
Архитектура интернационалног модернизма у контексту репозиционирања социјалистичке Југославије на међународној сцени 29
Rade Mrlješ,
International Style of Modern Architecture in the Context of the Repositioning of Socialist Yugoslavia on the International Scene
- МА Милош Тирнанић,
Песма Евровизије 1990. године: на почетку југословенске кризе 49
Miloš Tirnanić, MA
Eurovision Song Contest 1990: At the Beginning of the Yugoslav Crisis

Из истраживања

Research

- МА Душица Стојановић,
Александар Солжењџин у совјетско-југословенским дипломатским односима (1962–1980) 67
Dušica Stojanović, MA
Alexander Solzhenitsyn's literary work in the context of Soviet-Yugoslav diplomatic relations 1962–1980

Баштина

Heritage

- Проф. др Милан Ристовић
Андреј Митровић о „Успаваном мишљењу” 85

О идејама и књигама
On Ideas and Books

Др Милан Радовановић, <i>Друштвена историја у фокусу XLIII</i>	93
Слободан Мандић, <i>Прикази сајтова (Web адресар) XLI</i>	99
<i>Упутство за предају рукописа</i>	105
<i>Submitting Manuscripts</i>	111
<i>Списак рецензената</i>	113

УДК 94(497.11)“1914/1918”:316.658“1929/1940”
070.481БЕОГРАДСКЕ ОПШТИНСКЕ НОВИНЕ“1929/1940”

Др Јелена Рафаиловић, научни сарадник
Институт за новију историју Србије
jelena.rafailovic@inis.bg.ac.rs

Оригинални научни рад
Примљен: 22.8.2022.
Прихваћен: 14.9.2022.

Једно виђење Првог светског рата – писање Београдских општинских новина о Првом светском рату (1929–1940)*

Апстракт: У раду је истражено и представљено писање „Београдских општинских новина – службених гласила градске власти” о Првом светском рату у периоду од 1929. до 1940. године. Анализирани су текстови који су били посвећени манифестацијама, свечаностима и комеморацијама поводом Првог светског рата, а са циљем да се изложи сећање послератног друштва на рат („живо памћење”), њихове перцепције, идеје и вредности о рату. Проучавајући „Београдске општинске новине” на квалитативном нивоу, кроз главне идеје чланака и говора учесника на манифестацијама, видеће се културни оквир који је стварала општинска власт Београда.

Кључне речи: Београдске општинске новине, култура сећања, Први светски рат, споменици.

Култура сећања и проучавање историје сећања претходних година су у фокусу многих истраживача о чему најбоље сведочи све обимнија литература протеклих деценија,¹ а тема Првог светског рата у култури сећања, иако стално заступље-

* Чланак је настао као резултат рада у *Институту за новију историју Србије* који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години бр. 451-03-68/2022-14/200016 од 4. 2. 2022.

¹ Видети: Alaida Asman, *Duga senka prošlosti kultura sećanja i politika povesti* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2011); Alaida Asman, *Oblici zaborava* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2018); Michal Sládeček, Jelena Vasiljević, and Tamara Petrović Trifunović, eds., *Kolektivno sećanje i politike*

на у домаћој историографији, обележавањем његове стогодишњице је постала присутнија са новим питањима и истраживањима.² Сећања на Први светски рат³ се непрекидно појављују од 1918. године кроз различите изворе попут дневне штампе, уметничких дела, песми, мемоара, књига, слика, филмова, телевизијске продукције и увек потхрањују одређене идеје колективног сећања специфичне за време њиховог настанка.⁴ Са методолошког аспекта истраживање „прошлог сећања” укључује две основне категорије колективно и лично памћење, чиме се и историјски догађаји могу посматрати кроз приватна и јавна схватања.⁵

У чланку се анализира писање *Београдских опитинских новина (БОН)* о Првом светском рату⁶ са циљем да се представи сећање и слика послератног друштва на рат („живо памћење”) њихове перцепције, идеје и вредности о рату, чиме се из методолошког угла задире и у домен имагологије⁷, односно слике „другог”, као и танатополитике, политичке употребе смрти.⁸

патџенја (Београд: Zavod za udžbenike, 2015); Todor Kuljić, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti* (Београд: Čigoja štampa); Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja: spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*. (Београд: Udruženje za društvenu istoriju, 2014); Olga Manojlović Pintar, ur., *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti: [zbornik radova]* (Београд: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006). и др.

² Видети: Olga Manojlović Pintar, “Bereavement and Mourning (South East Europe),” in *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, ed. Peter Gatrell Ute Daniel, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson (Berlin: Freie Universität Berlin 2014); Pintar, *Arheologija sećanja*; Mirjana Nikolić, „Sećanje srpske štampe na Prvi svetski rat: dnevni list Politika,” *Zbornik radova Факултета драмских уметности* 25/26 (2014); Гордана Илић Марковић, ed., *Дневник Великог рата: Први светски рат у огледалу српске књижевности и штампе* (Београд: Самиздат, 2014, 2014); Иван Ристић, „Смрт, страдање и сећање: Прилог проучавању политичке употребе смрти, страдања и колективног памћења на примеру српско-бугарског односа после Првог светског рата,” *Tokovi istorije* 2 (2017); Данило Шаренац, *Топ, војник и сећање: Први светски рат у Србија 1914–2009* (Београд: Институт за савремену историју, 2014).

³ О Србији у Првом светском рату видети: Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату* (Београд: Стубови културе, 2004); Миле Бјелајац, *1914–2014: зашто ревизија?: старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата* (Београд: Медија центар „Одбрана” 2014); Божица М. Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године* (Београд: Чигоја штампа); Љубодраг Димић и Мира Радојевић, *Србија у великом рату 1914–1918: кратка историја* (Београд: СКЗ, 2014). И др.

⁴ Toby Thacker, *British culture and the First World War, Experience, Representation and Memory* (Bloomsbury Academic, 2014), 253.

⁵ Kuljić, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, 7/8; Asman, *Duga senka prošlosti*, 19–145.

⁶ Део рада произилази из презентације аутора са конференције студената мастер и докторских студија одржане у Благоевграду 2014 (Snezhana Dimitrova, One Hundred Years of Inheriting: The First World War Phenomenon)

⁷ Видети: Maria Todorova, *Imaginary Balkan*, 2. izd. ed. (Београд: Библиотека XX век; Krug, 2006); Vesna Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritaniје: imperijalizam mašte* (Београд: Геопоетика, 2000).

⁸ Todor Kuljić, *Tanatopolitika: sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti* (Београд: Čigoja štampa, 2014).

Београдске општинске новине биле су службене новине престонице и као часопис за комунално-социјални, привредни и културни живот Београда излазиле су једном месечно, и објављивале чланке посвећене социјалним, здравственим, комуналним, културним, друштвеним и економским питањима. Први број је објављен 1882. године и у њему су се публиковала – општинска решења, објаве и други службени материјал, да би током 1929. године „по угледу на остале савремене комуналне листове Европе” добиле форму ревије. Циљ *Београдских општинских новина*, како се наводи у часопису, био је „рационалан развитак” града и „правилног комуналног живота” и да што „дубље уђу у душу београдских грађана, да осете њихове интимне жеље и да тим жељама као некој врсти народне иницијативе, дају публицистичко-научну форму”.⁹

О Првом светском рату у *Београдским општинским новинама* писано је у разним контекстима. Сама политика новина је била таква да је писање о рату виђено као „морални прилог”, обављање пропаганде сећања на Први светски рат и „великих мученика палих у одбрани његовој”.¹⁰ Тако је поред фељтона о одбрани Београда 1915. године и делова необјављених рукописа учесника рата, Први светски рат помињан у оквиру чланака посвећеним посетама страних државника, дипломата, војних лица и удружења Београду¹¹, као и приликом писања о личностима које су учествовали у рату, где се, наравно, на првом месту истиче краљ Александар Карађорђевић¹², а затим и Надежда Петровић¹³,

⁹ Слободан Ж. Видаковић, „Београдске општинске новине излазе од 1883. године”, *Општинске новине, службени орган општине града Београда*, XLVII, 11, 1929, 18; Слободан Ж. Видаковић „Београдске општинске новине у 1931 и 1932 години”, *БОН*, 1, 50, 1932, 5–7; „Историјат Београдских општинских новина”, *БОН*, XLV, 4–6, 1937, 265–267.

¹⁰ Београдске општинске новине издале су и Одбране Београда у Светском рату у споменицу А ла Франс (Слободан Ж. Видаковић, „Београдске Општинске Новине у 1930 и 1931 год.”, *Београдске општинске новине*, XLIX, 1, 1931, 2)

¹¹ Д-р Милорад Драгић, „Улога соколства у најновијој историји Југословена”, *Општинске новине, службени орган општине града Београда*, XLVIII, 13, 1930, 632–633; „Годишња скупштина Удружења бранилаца Београда”, *БОН*, 53, 1, 1935, 57–59; „Величанствена прослава петнаестогодишњице Прве добровољачке дивизије”, *БОН*, XLIX, 20, 1931, 1349–1352.

¹² „Витешки Краљ Александар I Ујединитељ”; *БОН*, LVII, 10, 1939, 590 589–592; „Витешки Краљ Александар I Ујединитељ”; *БОН*, LVII, 10, 1939, 591; „Помен Витешком Краљу Александру I Ујединитељу и палим браниоцима Београда пред Костурницом на Новом Гробљу”, *БОН*, LVI, 10, 1938, 747–748; Видети тематски број посвећен Краљу Александру Карађорђевићу: *БОН*, 52, 10–11, 1934, 669–730; Живан Ј. Ранковић, генерал у резерви, „Александар I Краљ Југославије као војник”, *БОН*, XLIX, 16, 1931, 1013–1020; Никола Цоловић, генерал у пензији, „Краљ Александар као војник”, *БОН*, XLIX, 16, 1931, 1021–1024; Јордан Стајић, дивиз. Генерал, „Са Престолонаследником Александром у повлачењу кроз Албанију”, *БОН*, XLIX, 16, 1931, 1025–1033; „Прослава десетогодишњице владавине Њ. В. Краља Југославије Александра I”, *БОН*, XLIX, 16, 1931, 1100–1107; Уредништво, „Београд пред Великом сени Витешког Краља”, *БОН*, 52, 10–11, 1934.

¹³ Д-р Марија Илић Агапова, „Знаменита Београђанка Надежда Петровић као национална радница”, *БОН*, LVI, 2, 1938, 95–99.

генерал Војислав Н. Томић¹⁴, Петар Бојовић¹⁵, Војвода Вук Бојовић¹⁶, Адмирал Гепрат¹⁷, генерал Франше д'Епере¹⁸ и др.

Још једна група радова на тему Првог светског рата били су и текстови поводом разних манифестација одржаних у Београду: подизања споменика, одавања почаста преминулим, обележавања годишњице рата и важнијих ратних догађаја. У раду је управо фокус на проучавању последњих текстова јер они у одређеној мери највише одражавају јавни, односно колективни дискурс након Првог светског рата, представљајући „јавну ритуализацију и симболизацију смрти”¹⁹, спајајући и културу сећања и тренутну политичку и друштвену атмосферу. Одавање почаста преминулима представља према Т. Куљићу тривијализацију смрти и преко погребних церемонијала, а између осталог и у говорима над одром (*laudatio funebris*) исказивана је политичка симболика која садржи одређене друштвеноинтегративне вредности.²⁰

Како су анализом највише обухваћени текстови у вези са или поводом откривања јавних споменика, неколико речи ћемо посветити о њиховом значају ради бољег сагледавања контекста. Споменици, као један вид иконографске представе и визуелни симбол, током 19. и 20. века посвећују се анонимним ратницима, војним, културним и политичким личностима, битним историјским догађајима... Краљевина Србија, а касније и Краљевина Југославија нису биле изузетак у тим процесима. Подизање споменика је био део прихватања европског наслеђа, али и веза са изградњом властитог националног идентитета, односно повезивање појединца са нацијом, јачања националног идентитета или осигурања идентитета у будућности.²¹ У новој држави, оптерећеној друштвеним и политичким проблемима на унутрашњем и међународном плану (политичка нестабилност, етнички проблеми, нестабилна национална питања, уједначавање

¹⁴ Некролог Војислав Н. Томић, *БОН*, LV, 11, 1937, 763–764.

¹⁵ „Заслужно признање Београда Војводи Петру Бојовићу”, *БОН*, 54, 6–7, 1936, 535.

¹⁶ „У Београду је свечано откривен споменик Војводи Вуку-Војину Поповићу”, *БОН*, 54, 10–11, 1936, 7780–781.

¹⁷ Будимир Швабић, „Адмирал Гепрат”, *БОН*, XLX, 5–6, 1931, 365–366–373; „Смрт Адмирала Гепрата – великог пријатеља и добротвора Срба”, *БОН*, LVII, 11, 1939, 743–745.

¹⁸ „Боравак маршала Француске и почасног грађанина Београда г. Франше д'Епера у Београду”, *БОН*, 54, 6–7, 479–486.

¹⁹ Куљић, *Tanatopolitika*, 57–67.

²⁰ Куљић, *Tanatopolitika*, 69–70.

²¹ Pintar, *Arheologija sećanja*, 51–52; Александар Божовић, *Меморијали Првог светског рата на територији Београда* (Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2014), 9; Куљић, *Tanatopolitika*, 285, 288–289. Видети: Олга Манојловић Пинтар, „Традиције Првог светског рата у Београдској јавности 1918–1941” (магистарски рад Универзитет у Београду, 1996); Олга Манојловић Пинтар, „Идеолошко и политичко у споменичкој архитектури Првог и Другог светског рата на тлу Србије” (докторска дисертација Универзитет у Београду, 2004).

законодавства, економске интеграције...)»²² питање идентитета било је стално присутно. У таквој атмосфери државне елите су сакрализацијом ратних жртава јачале јединство и посвећеност појединца колективу, а свака жртва преминула у рату за „слободу и уједињење добијала је прерогативе мученика и потенцијалног свеца.²³ У Краљевини Југославији подигнута су разна спомен-обележја у знак сећања на жртве Првог светског рата, а следствено томе и на територији Београда бројна војна гробља, спомен-цркве, костурнице, спомен-капеле, спомен-плоче, спомен-чесме, крајпуташи и др.²⁴

Подизање војних гробаља, споменика и означавање преминулих у Првом светском рату су били и одраз нових поимања живота и смрти у послератном друштву. Уређивање и брига о њима одређени су и уредбама мировних уговора потписаних на Мировној конференцији у Паризу. Прецизно су биле дефинисане обавезе и делокруг сваке државе, тиме и Краљевине СХС²⁵: о регулацији војничких гробаља, без обзира на службу, националност или вероисповест сахрањених војника.²⁶ Старање над гробљима имало је Министарство вера Краљевине СХС, међутим, у бризи о њима као и за подношење иницијатива за подизање споменика и меморијала учествовали су и: друга министарства, одбори групе грађана, политичке стране и удружења (добротворне организације, организације ветерана или соколска друштва), пријатељи жртава и породице.²⁷

²² Мирослав Јовановић, „1804–2004, развој оптерећен дисконтинуитетима, седам теза,” у *Србија 1804–2004: три виђења или позив на дијалог*, ed. Дубравка Стојановић, Мирослав Јовановић, Љубодраг Димић (Београд: Удружење за друштвену историју, 2005), 155.

²³ Pintar, *Arheologija sećanja*, 52.

²⁴ Божовић, *Меморијали Првог светског рата*, 33. Војислав Суботић, Марко Поповић, Љубинко Драгићевић, Зоран Пановић, *Memorials of the Serbian liberation wars, book 1*, Belgrade 2006, p. 22; видети и: Aleksandar Ignjatović, “Architecture, Urban Development, and the Yugoslavization of Belgrade, 1850–1941”, *Centropa*, vol. IX, no. 2 (2009), 110–126. Милана Живановић, *И крст и петокрака: руски гробни комплекси у Југославији у 20. веку* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2020); Виолета Н. Обреновић, „Српска меморијална архитектура: 1918–1955 : докторска дисертација” (Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, 2013).

²⁵ У Краљевини СХС донета је 1919. године „Уредба о уређењу и одржавању наших војничких гробаља и гробова у домовини и на страни” а 1922. године усвојена као Закон према коме „сва војна гробља, а по могућству и појединачни гробови наших бораца за слободу и уједињење нашег народа ... имају се уредити и одржавати у реду као светла успомена на тешке дане борбе за слободу и уједињење нашег троименог народа”. (Pintar, *Arheologija sećanja*, 202. *Закон о уређењу наших војничких гробаља и гробова у отаџбини и на страни, као и гробаља изгинулих војника и морнара, ратних заробљеника интернираних лица, држављана: немачке, аустрије, угарске и бугарске, сахрањени на нашој територији*, Београд: Државна штампарија, 1922)

²⁶ Pintar, *Arheologija sećanja*, 200.

²⁷ *Закон о уређењу наших војничких гробаља*, чл. 3, 4; Војислав Суботић et al., eds., *Меморијали ослободилачких ратова Србије*, 2 vols., vol. 1 (Београд: Министарство рада, запошљавања и социјалне политике, Републички завод за заштиту споменика културе, 2006), 20. Божовић, *Меморијали Првог светског рата*, 33; Danilo Šarenac, „Udruženje rezervnih oficira i ratnika 1919–1941,” *Istorija 20. veka* 29, 1 (2011).

У истраживаном периоду излагања *Београдских општинских новина* подигнуто је неколико значајних споменика²⁸, али за нашу анализу је интересантан *Споменик и спомен костурница браниоцима Београда 1914—1918* на Новом гробљу²⁹, подигнут 1931. године, финансиран из добровољних прилога Удружења резервних официра и војника и Града Београда. У овој крипти одржаване су комеморације браниоцима Београда, манифестације обележавања годишњице Првог светског рата и помен палим браниоцима Београда током обележавања славе Спасовдана, које су детаљно пропраћене у *БОН-у*.³⁰ У другој половини двадесетих су ископани сви познати ратнички гробови у Београду, а посмртни остаци 3.529 (идентификованих) официра и војника смештени су у подигнуту костурницу сваки у посебној урни са именом покојника, а 1.074 (непознатих) скелета сахрањено је у заједничку гробницу. Споменик, дело руског имигранта Романа Верховскоја, симболизује ратника – победника, пуну снагу војника, који у једној руци има пушку, а у другој заставу. На врху је крст, а у дну монолита је масивна фигура двоглавог орла – белог орла који је симболизовао мир, слободу и правду; а испод његових ногу је био уклесан смртно рањен црни орао који је лежао на прошлим заставама са поломљеним ланцима, као симбол ослобођења.³¹

²⁸ Са највећом уметничком вредношћу јесу дела Ивана Мештровића међу којима су два споменика на Калемегдану: *Победник* подигнут годину дана раније (1928) и *Захвалност Француској* (1931) и на Авали *Споменик Незнаком јунаку* (1938). (Видети: Радина Вучетић-Младеновић, „Побеђени ‘Победник’: полемике уочи постављања Мештровићевог споменика,” *Годишњак за друштвену историју* 6, 2 (1999).; Божовић, *Меморијали Првог светског рата*, 67–69, 80–81, Суботић et al., *Меморијали ослободилачких ратова Србије*, 20); Поред дела Ивана Мештровића у периоду од 1929. до 1941. подигнути су и: *Споменик Арчибалду Рајсу* у Топчидерском парку (1931); *Споменик Франше Д’Еперу* (1936); *Споменик војводи Вуку* на Топличином венцу (1936). (Видети: Божовић, *Меморијали Првог светског рата*, 73–77; Обреновић, „Српска меморијална архитектура.”)

²⁹ Бојана Ибрајтер Газибара, *Споменик и спомен-костурница браниоцима Београда 1914—1918*. (Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2014).

³⁰ „Витешки Београд, жижа југословенске мисли, вечити чувар и горди спасилац Западне Европе на најсвечанији начин прославио је своју славу Спасовдан”, *БОН*, 1932, 50, 6, 387–390; „Београд је, уз учешће преко педесет хиљада Београђана, на најсвечанији начин прославио своју славу Спасовдан”, *БОН*, 51, 5, 1933, 355–359; „Београд је свечано прославио своју традиционалну славу Спасовдан”, *БОН*, 54, 6–7, 1936, 491–496; „Своју славу Спасовдан Београд је прославио свечано”, *БОН*, LV, 4–6, 1937, 298–302; „Београд је свечано прославио своју традиционалну славу Спасовдан”, *БОН*, LVI, 5–6, 1938, 413–421; „На дан своје славе, на Спасовдан, Београд је одликован највишим ратним орденом: Карађорђевог звездом с мачевима”, *БОН*, LVII, 5, 1939, 267–275. „Слава Београда – Спасовдан”, *БОН*, LVIII, 6, 1940, 581–589; „Дан примирја у Београду”, *БОН*, LVII, 11, 1939, 734–735.

³¹ Милан Радосављевић, председник удружења резервних официра и ратника и одборник О.Г.Б, „Поводом откривања споменика браниоцима Београда”, *БОИ*, XLIX, 21–22, 1931, 1379–1380; Газибара, *Споменик и спомен-костурница браниоцима Београда 1914—1918*, 7; Божовић, *Меморијали Првог светског рата*, 41–43.

Виђење и слику Првог светског рата у *Београдским општинским новинама*, односно друштвених елита, политичких, верских, војних, који су креирали јавно мњење, а која се јасно види у њиховим говорима на церемонијалима, анализирани смо на основу најзаступљенијих тема: рата, смрти, Београда, представе југословенске идеје и слике савезника.

О општем контексту и догађајима из Првог светског рата у *Београдским општинским новинама* писано је спорадично³², осим одбране Београда 1915. године која је имала централну улогу. У чланку из 1931. године посвећеном годишњици завршетка рата 11. новембра, једном од ретких где се даје општа слика рата, велики сукоб је описан: „(рат) провоциран злочиначком лудошћу амбициозних владалаца, неспособних државника, несавесних капиталиста, уништио је милионе људских живота и милијарде народнога блага, разорио културне тековине безбројних генерација, опустошио плодна поља и људске савести, и запретио катастрофом европске цивилизације.”, а улога Србије виђена: „у потресној драми Великога рата наш народ је имао једну од најтежих улога, а Београд био изложен првим и последњим искушењима.”³³

Само обележавање 11. новембра у новинама је представљано као „празник мира и помен жртвама Великога рата [...] Симболички она ће сваке године изражавати свагдашњи идеал и вољу нашег народа да живи у миру и слободи, и његову готовост да се за тај идеал жртвује, претпостављајући часну смрт недостојном животу и ропству.” Тај дан је означен и као општа дужност свих грађана: „За све Београђане без разлике пола и узраста, 11 новембар треба да постане дан испуњавања једне опште дужности. Сваки грађанин престонице треба од сада да посвети једанаестог новембра неколико минута свога времена сећању на оне који су својом смрћу обезбедили живот, материјални и духовни напредак данашњих генерација и данашњег Београда, и да својим присуством од опште гробнице јунака из прошлости, очврсне своју вољу за одбрану часнога и бољег живота будућности.”³⁴

³² Током 1939. и 1940. године неколико текстова је објављено поводом обележавања битних догађаја из Првог светског рата: Константин В. Саватијевић-Кока, „Кајмакчалан”; *БОН*, LVIII, 7–8, 1940, 643–646; „Прва застава Удружења носилаца Албанске споменице – Претседник Београдске општине г. Влада Илић кумовао је застави III пододбора овог Удружења”, *БОН*, LVII, 1–2, 1939, 59–61; „Београд је са дубоким узбуђењем дочекао и искреном поштом поздравио старе, ратне заставе пукова – учесника у Церској битци”, *БОН*, LVII, 8, 1939, 485–487; Страхиња М. Дамјановић, „Отацбина изнад свега... Поводом прославе двадесетпетогодишњице ватреног крштења Скопског ђачког батаљона из 1914 год.” *БОН*, LVII, 12, 1939, 803–807; Жив. Ј. Ранковић, „Четничка акција” (у наставцима), *БОН*, LVII, 4, 1939, 173–183; *БОН*, LVII, 5, 1939, 231–242.

³³ „11 новембар”, *БОН*, XLIX, 21–22, 1931, 1377.

³⁴ „11 новембар”, *БОН*, XLIX, 21–22, 1931, 1378.

Уопштено посматрано сам рат је приказан пре на митском нивоу него као стваран догађај који се одиграо деценију раније, чиме се одаје утисак постојања државне симболизације Првог светског рата. Перципиран је као сукоб две неравноправне државе: „У тим историјским биткама Давида са Голијатом. У сукобу моћног Цесара и малог Српског поносног племена – Симбола Слободе”³⁵, где је непријатељ био надмоћнији и по питању људства и по питању техничких могућности: „Пред многобројним и богато снабдевеним непријатељским армадама, пред десетине и десетине хиљада модерно наоружаних освајача и ставили су своје груди неколико хиљада недовољно наоружаних војника...”³⁶.

Референце ка познатим догађајима и личностима у прошлости, било домаћих или страних, биле су честе у вокабулару говорника, што потврђује мистификовање рата у очима тадашње јавности.³⁷ Милутин Петровић, председник Београдске општине, 1934. године у говору поводом сахране бранилаца Београда изјавио је: „Он није ни мислио (непријатељ) да ће плејаде нових Обилића кренути одушевљено у бој на душмане, који је хтео да заузме и покори малу Србију, да ће земља бити покривена безбројним костурницама, у којима ће наћи уточишта хероји, што дадоше без страха и колебања своје живот за краља и Отаџбину, за своје огњиште и своју родну груд. Београд, горда и поносна престоница имала је своје Термопиле, свој Ватерло, али своју Марну.”³⁸ Католички свештеник Нико Калођер 1939. године наводи да су: „Сва зла нема и земље напали су нашу војску и наш народ као старозаветни скакавци земљу Фараонову [...] Такво искушење није Бог у ниједно време ниједном народу послао.”³⁹

Рат је био вођен за Србију, а потом за друге јужнословенске народе и југословенску идеју и то је често истицано у говорима.⁴⁰ Навешћемо два примера – патријарха Варнаве у говору 1934. године: „У љутом бојном окршају решавала судбина херојског, маленог а у истини великог српског племена и Краљевине Србије, као и великог српства потлаченог и васколиког словенства поробљеног. То је била силна борба”,⁴¹ и Владе Илића, тада председника општине Београда, 1939. године: „Утисак који је у свету створила Церска битка о српској војсци

³⁵ „Слава Друштва за улепшавање Булбулдера”, 471; видети и: „Величанствене манифестације француској нацији у Београду”, *БОН*, XLVIII, 23–24, 1930, 1355–1363; „Преко сто хиљада Београђана”, 387–400.

³⁶ (говор Добра Богдановића) „Преко сто хиљада Београђана”, 395.

³⁷ Видети и: „Захвални Београд своје Краљу”, *БОН*, XLIX, 16, 1931, 1009; „Витешки Београд, жижа југословенске мисли”, *БОН*, 1932, 50, 6, 387.

³⁸ (говор Милутина Петровића), „Преко сто хиљада Београђана” 392.

³⁹ (према говору старокатоличког свештеника г. др. Ника Калођера) „Прва застава Удружења носилаца Албанске споменице – Претседник Београдске општине г. Влада Илић кумовао је застави III пододбора овог Удружења”, *БОН*, LVII, 1–2, 1939, 60.

⁴⁰ Видети: (говор Душан Николајевић), „Београд је свечано прославио своју традиционалну славу Спасовдан”, *БОН*, 54, 6–7, 1936, 492.

⁴¹ (говор Њ. Св. Патријарха) „Преко сто хиљада Београђана”, 389.

само је растао у току рата. Албанска голгота, васкрс српске војске на Солунском фронту и њени нови подвизи пренели су славу српског оружја из стварности у легенду. Из тих натчовечанских страдања, из тога херојства које је ушло у легенду, из тога самопрегора коме нема, равна, поникла је Југославија, наша лепа, велика и племенита Југославија, која може издржати светску утакмицу и бележити године напретка и благостања, само ако буде и колико буде неговала оне традиције и онај дух херојства и самопрегора, из којег је и поникла.⁴²

Детаљнији прикази страха смрти су у текстовима који су објављени поводом одбране Београда, и спорадично у говорима приликом манифестација.⁴³ Један од примера јесте опис смрти у чланку написаном поводом одавања почаста бранилаца Београда из 1915. године (1934): „Београдске улице биле су тада попрскане крвљу и прекривене искасапљеним лешевима храбрих бранилаца, који су се херојски борили до последњег. Кад је и последњи бранилац пао или смртно рањен напустио бојиште, непријатељ је успео да преко мртвих тела изгинулих бранилаца уђе у Београд [...] искасапљене и унакажене лешеве.”⁴⁴

Смрт, један од најзаступљенијих мотива у текстовима, виђена је као херојска, храбра, јуначка, света, мученичка... Као концепт уздизана је у надчовечанско и бесмртно⁴⁵ и тражено је оправдање за њу и за све преминуле током рата. У свим текстовима спомињу се поменути и слични епитети, а издвојићемо само неке наводе: „Над костурницом се поносно уздиже изнад освештаних остатака хиљаде јунака Србије, њихово Свето дело, [...] опомињала на свете жртве”⁴⁶; „Ми те жртве са осећајем топле побожности данас величамо и клањамо им се [...]”⁴⁷; „Неизмерне жртве, безбројни јунаци, велики и мали, мртви и живи, знани и незнани, високо су подигли мерило за оцену дела појединаца и целом једном поколењу дали печат легендарног јунаштва и пожртвовања.”⁴⁸; „Велики мртви! Славни наши бесмртници! Знани и незнани јунаци наши!”⁴⁹; „јуначке кржаве

⁴² (говор Владе Илића) „Београд је са дубоким узбуђењем дочекао и искреном поштом поздравио старе, ратне заставе пукова – учесника у Церској битци”, *БОН*, LVII, 8, 1939, 486.

⁴³ Видети: „Смрт их је ишчекивала на сваком кораку, али не само смрт она мушка, војничка, од пушчаног метка или гранате, него и подмукла смрт од хладноће и непогода и најстрашнија смрт од глади.” (говор Владе Илића) „Прва застава Удружења носилаца Албанске споменице – Претседник Београдске општине г. Влада Илић кумовао је застави III подбора овог Удружења”, *БОН*, LVII, 1–2, 1939, 60–61.

⁴⁴ „Преко сто хиљада Београђана”, 387.

⁴⁵ Видети детаљније и: Кулић, *Tanatopolitika*, 115–143.

⁴⁶ Радосављевић, „Поводом откривања споменика браниоцима Београда”, 1379.

⁴⁷ (говор г. Љуб. Стефановића) „Београд је свечано прославио своју традиционалну славу Спасовдан”, 414–415.

⁴⁸ (говор М. Неђића) „У Београду је свечано откривен споменик Војводи Вуку-Војину Поповићу”, *БОН*, 54, 10–11, 1936, 780.

⁴⁹ (говор Душан Шијачки) „Свечана сахрана посмртних остатака повешаних бранилаца Београда у Горњем Граду”, *БОН* 53, 6, 1935, 396

дане свога војевања⁵⁰; „Браниоци Београда, уистини, су прешли у херојску и мученичку легенду”.⁵¹

У смрт и у рат се ишло за слободу, мир, правду, отаџбину, част, Краља и Београд, и то су били увек присутни узроци и оправдања за преминуле.⁵² То је у складу са новом идеологизацијом и естетизацијом смрти која се јавила након светског рата а која је подразумевала патриотско правдање смрти у рату и јуначку одбране државе.⁵³ Ђорђе Рош у говору поводом сахране бранилаца Београда наводи: „Окићени белим зумбулом јурили сте у сигурну смрт, док су Вам на уснама изумирале речи: „Живео Краљ! Живео Београд, и умрли сте у верности љубљеном Краљу, Отаџбину и Београду”.⁵⁴ У истом чланку, али од стране другог говорника, генерала Миливоја Момчиловића, речено је: „Скоро пуне две деценије, храбри моји ратници, прохујали су од дана, када сте пуни младости и пожртвовања без страха кренули у смрт са бедема древне београдске тврђаве да по заповести [...] примите неравну борбу са надмоћним непријатељом и да му покажете како се гине за Краља и Отаџбину, како се умире за част и слободу. [...] Цео свет вам се дивео јер сте се борили скоро три дана, до последњег даха до последње капи крви”.⁵⁵

„Славни ратници из прошлости и чувари мира будућности”⁵⁶ гинули су за „родну груд”⁵⁷, јер „никаква сила није могла тада задржати нашега војника. Он је осетио мирис родне груде”⁵⁸ и „тим костима са дубоком поштом клањао се је и сам непријатељ јер су му оне достојно доказале како се гине за Отаџбину и брани част своје Престонице”.⁵⁹ У тексту поводом дана мира 1931. године написано је: „Јунаци, пали браниоци Београда, који су пре 16 година показали целом свету са коликом се љубављу и пожртвовањем брани свој Краљ, Отаџ-

⁵⁰ Константин В. Саватијевић-Кока, „Кајмакчалан”; *БОН*, LVIII, 7–8, 1940, 643.

⁵¹ (говор Душан Николајевић) „Београд је свечано прославио своју традиционалну славу Спасовдан”, *БОН*, 54, 6–7, 1936, 492.

⁵² „На дан своје славе, на Спасовдан”, 269; (говор Св. Урошевића) „Своју славу Спасовдан Београд је прославио свечано”, 298–299; (говор Владе Илића) „Прва застава Удружења носилаца Албанске споменице – Претседник Београдске општине г. Влада Илић кумовао је застави III пододбора овог Удружења”, *БОН*, LVII, 1–2, 1939, 60–61; „Београд је са дубоким узбуђењем дочекао и искреном поштом поздравно старе, ратне заставе пукова – учесника у Церској битци”, *БОН*, LVII, 8, 1939, 485–487.

⁵³ Кулјић, *Tanatopolitika*, 287.

⁵⁴ (говор г. Ђорђа Роша), „Преко сто хиљада Београђана”, 390.

⁵⁵ (говор генерала г. Миливоја Момчиловића), „Преко сто хиљада Београђана”, 394.

⁵⁶ Богић, „Конгрес ратника у Београду, за мир међу народима”, 26.

⁵⁷ (говор Душан Шијачки) „Свечана сахрана посмртних остатака повешаних бранилаца Београда у Горњем Граду”, *БОН* 53, 6, 1935, 396

⁵⁸ (говор г. Д-р Стевана Поповића у име председника општине и градског већа) „Београд је, окићен заставама, прославио двадесетогодишњицу свога ослобођења”, *БОН*, LVI, 11, 1938, 858.

⁵⁹ Радосављевић, „Поводом откривања споменика”, 1379.

бина и част своје престонице”.⁶⁰ А из говора Њ. Св. Патријарха (Варнаве) 1934. године јасно су биле означене вредности вере, отаџбине, Краља: „Победила је и тада велика идеологија изражавана кроз векове: гинути часно за своју веру, за своју отаџбину, за своју рођену груду и за свог љубљеног Краља. Они су ето тако исписали најпоносније дане наше народне историје”.⁶¹

*Смрт у рату је означавала и нови почетак, јер је на жртвама „направљена” нова држава*⁶² и „нови и препорођени Београд”⁶³ и тај наратив је био стално заступљен: (Костури) „расејани по свим крајевима Београда, почивају дубоко у земљи, у темељима наше престонице, коју су толико волели да су за њу и своје животе положили. На овим костима изграђена је нова престоница велике, моћне и сложне Краљевине Југославије [...]”⁶⁴ или „Цео је наш народ дао све од себе [...] за остварење идеала векова, за испуњење вечно сањаног сна прадедова [...] Али највише су дали они који су у чврсте и неразушиве темеље велике отаџбине, снажне и за све нас свете Југославије, узидали кости своје, положивши часно животе своје.”⁶⁵

У појединим текстовима је дат и опис људи који су присуствовали поменима, свечаностима и манифестацијама. На њиховом примеру најбоље се рефлектује контекст сећања који је усмерен на „приватни бол и јавну тугу”⁶⁶. Насупрот до сада споменутој јавној жалости која се огледала кроз јаке и снажне вредности као што су јунаштво, мучеништво, част, понос..., приватни бол је приказиван кроз слике мајки, сестара, удовица и деце погинулих бораца: „Срце се стезало и суза на очи навирала је свакоме ко је посматрао старе мајке, сестре, удове и децу палих бранилаца, како скрушени и са побожношћу са свећицама и цветићима у рукама стоје и чекају да помен отпочне и не осећајући да им киша влажи лице и тело”⁶⁷ или „Старице су са сузама у очима, сећајући се на своје погинуле мужеве и синове тужно стојале са воштаницама у рукама, бледим и жутиим, као и њихова старачка лица. и чекале побожно почетак освећења”.⁶⁸ Није

⁶⁰ „На дан мира 11. новембра свечано су освећени ратничка костурница и споменик палим браниоцима Београда”, *БОН*, XLIX, 21–22, 1931, 1432.

⁶¹ (говор Њ. Св. Патријарха) „Преко сто хиљада Београђана”, 389; Видети и: Богомир Богић, „Конгрес ратника у Београду, за мир међу народима”, *Општинске новине, службени орган општине града Београда*, XLVII, 15, 1929, 26–27.

⁶² (говор Јеша Протић) „Свечана сахрана посмртних остатака повешаних бранилаца Београда у Горњем Граду”, *БОН* 53, 6, 1935, 396.

⁶³ „Захвални Београд своме Краљу”, *БОН*, XLIX, 16, 1931, 1009.

⁶⁴ „Преко сто хиљада Београђана”, 387.

⁶⁵ (говор Душан Шијачки) „Свечана сахрана посмртних остатака повешаних бранилаца Београда у Горњем Граду”, *БОН* 53, 6, 1935, 396.

⁶⁶ Pintar, „Bereavement and Mourning (South East Europe).”

⁶⁷ „На дан мира 11. новембра”, 1433.

⁶⁸ „Слава Друштва за улепшавање Булбулдера и скроман помен код спомен-чесме палим трећепозивцима на Варовници у одбрани Београда 1914 године”, *БОН*, 50, 7, 1932, 472.; Видети и: „Свечани помени на гробовима палих бранилаца Београда”, *БОН*, 50, 11, 1932, 737.

изостала ни слика ратних ветерана: „Скрушена лица ових ратника, који само пуким случајем не леже у овој Костурници, одавала су изразе бола и истинске туге за онима са којима су заједно проводили ноћи на стражи обала Саве и Дунава и делили братски последњи залагај хлеба”.⁶⁹

Београд је заузимао централни мотив у анализираним говорима и текстовима. Виђен је као чувар Европе, на граници између Истока и Запада, спас Хришћанства и Запада,⁷⁰ „веран историјској мисији која му је додељена”⁷¹. Добра Богдановић, потпредседник Удружења бранилаца Београда, 1934. године описује Београд: „Постављен судбином на вратницима Запада, наш горди, велики и мученички Београд, хиљадама годинама преживљава дане патње, славе и херојства. Да није било Београда изчезла би давно култура Запада, која се само благодарећи њему културно развијала у миру, док је Београд својим грудима 2000 година одбијао све најезде Варвара. О камене зидове Београда разбијале су се хорде Римљана, Авара, Хуна, Сармата, Гота, Гепида, Византинца, Монгола и Османлија да се најзад пре непуне две деценије разбију и огромне армаде Ћесарове војске”.⁷² У чланку написаном поводом прославе градске славе Спасовдана 1938. године престоница Краљевине представљена је као: „Витешки Београд, жижа југословенске мисли, вечити чувар и горди спасилац Западне Европе [...] се слободно може рећи да је он спасилац читаве једне културе, културе Западне Европе и да је он такође много жртава поднео за спас свеколиког Хришћанства”.⁷³

⁶⁹ „На дан мира 11. новембра”, 1438.

⁷⁰ „Витешки Београд, жижа југословенске мисли”, *БОН*, 1932, 50, 6, 387.; Навешћемо још један пример сличног наратива: „За Београд се с правом може рећи да је спасилац културе Западне Европе и спасилац Хришћанства, јер је он био и остао тврд бедем о који су се разбијале азијатске хорде у својим најездама на културу Европе. Он је патио и страдао за веру и слободу европских народа, више него и један град на свету! Потоци крви лили су се његовим улицама, а главе његових најбољих грађана натицане су на коље, да би из њих поникла слобода не само српском народу, него и свеколиком културном човечанству. И, док су се други народи у миру културно развијали и напредовали дотле је он, горди и мученички Београд био будан и веран чувар на граници Европе, на вратницима кроз које је хтео завојевач из Азије да продре у европске крајеве. Без ичије помоћи Београд је вековима умирао и васкрсавао, пропадао и спасавао се” у: „Београд је свечано прославио своју традиционалну славу Спасовдан”, *БОН*, 54, 6–7, 1936, 491; Видети и: Богић, „Конгрес ратника у Београду, за мир међу народима”, 26; Др Станоје Станојевић, „Прошлост Београда”, *БОН*, 50, 8, 1932, 516.

⁷¹ (говор г. Д-р Стевана Поповића у име председника општине и градског већа) „Београд је, окићен заставама, прославио двадесетогодишњицу свога ослобођења”, *БОН*, LVI, 11, 1938, 857.

⁷² (Говор првог потпредседника Удружења бранилаца Београда г. Добра Богдановића) „Преко сто хиљада Београђана”, 395.

⁷³ „Витешки Београд, жижа југословенске мисли”, 387.

Београд је виђен као јунак и мученик који је „попут Исуса Христа умирао и васкрсавао”⁷⁴, понос Србије, центар слободе, срце отаџбине, носилац југословенске мисли и престоница Југославије, град где је испаљен први метак, прве гранате, центар целокупног духовног живота свих Јужних Словена.⁷⁵ Будућност и прошлост Београда засновани су на костима погинулих ратника: „Свака стопа земље по улицама Београда [...] заливена је крвљу његових бранилаца, који за његову част и своје животе положише и у темеље југословенске престонице поставише своје кости, лежи на костима своје деце, херојски, мрцварен, бомбардован, окрвављен”.⁷⁶ Слично, инжењер Милан Нешић, на обележавању дана мира 1931. наводи: „На тим костима српског војника подиже се овај поносни град наш. Од тих костију расејаних широм малене Србије, по Срему и Босни, по Јужној Србији и Албанији, на Крфу и острву Виду...”⁷⁷

Одбрана Београда у јесен 1915. године као „најзначајнија епизода у историјској борби”⁷⁸ имала је средишно место у чланцима *Београдских општинских новина*.⁷⁹ Представљамо један приказ од стране Д-р Стевана Поповића, који је говорио у име председника општине и градског већа: „Београд се није лако дао [...] Непријатељ је био задивљен отпором ове малене одбране Београда [...] из сваке улице иза сваке куће, непријатеља је чекао по неки наш кадровца, по

⁷⁴ „Своју славу Спасов-дан Београд је прославио свечано”, 298.

⁷⁵ „На дан мира 11. новембра”, 1432–1438; „Витешки Београд, жижа југословенске мисли”, 388; „Преко сто хиљада Београђана”, 389; „На дан своје славе, на Спасовдан”, 269–275; „Београд је свечано прославио своју традиционалну славу Спасовдан”, 413–421; Константин В. Саватијевић-Кока, „Кајмакчалан”; *БОН*, LVIII, 7–8, 1940, 645; (говор Владе Илића) „Срдчан дочек француских ратника у Београду”, *БОН*, LV, 10, 1937, 679; „Београд је свечано прославио своју традиционалну славу Спасовдан”, *БОН*, 54, 6–7, 1936, 491.

⁷⁶ Радосављевић, „Поводом откривања споменика браниоцима Београда”, 1379; Видети и: (говор г. Ђуричића, Претседника Београдске општине) „Слава Београда – Спасовдан”, *БОН*, LVIII, 6, 1940, 583; „Захвални Београд своме Краљу”, *БОН*, XLIX, 16, 1931, 1009;

⁷⁷ (Говор председника инж. г. Милана Нешића) „На дан мира 11. новембра”, 1435.

⁷⁸ „11 новембар”, *БОН*, XLIX, 21–22, 1931, 1377.

⁷⁹ Један од можда најбољих примера јесте чланак о *Преко сто хиљада Београђана и око двадесет хиљада ратника из свију крајева наше отаџбине одали су достојно признање и дубоко се поклонили сенима херојских бранилаца Београда из 1915* из 1934. године на који ћемо се посебно осврнути, јер у својој структури садржи све лајтмотиве о којима ће касније бити речи. У априлу 1934. години приликом нивелације улице Маршала Пилсудског, где је пре рата била Робијашка башта, ископано је на простору од 100м² 50 костура изгинулих бранилаца Београда. Удружење бранилаца Београда и Општина града Београда организовали су 29. априла свечану сахрану 50 бранилаца, уз присуство верских, политичких и културних званичника, и преко 150.000 грађана из Београда и унутрашњости. На опелу су говори патријарх Варнава, Ђорђе Рош, капетан, у име живих учесника у одбрани Београда, Милутин Петровић, председник Београдске општине, Миливој Момчиловић, генерал, Добра Богдановић, први потпредседник Удружења бранилаца Београда, Света Милутиновић, новинар, ратни ветеран. „Преко сто хиљада Београђана”, *БОИ*, 52, 4–5, 1934, 387. Видети и: „11 новембар”, *БОН*, XLIX, 21–22, 1931, 1377.

неки добровољац, по неки дечак. [...] Борило је се да се погине. Лешеви 6.000 тих неустрашивих бораца до смрти покривали су улице Београда...”⁸⁰

Детаљан опис рата приликом одбране Београда изнео је и Добра Богдановић, учесник у самом догађају, а поводом сахране 50 пронађених костура: „А када се ипак бројно надмоћнији непријатељ искрцао на тле Београда, настала је једна дивља и избежумљена борба, борба прса у прса, клање до изнемоглости, крчење крвавог пута бајонетима, кроз густе и збијене редове аустријских трупа. После двадесеточасовне надчовечанске борбе, крваво јутарње сунце на хоризонту зоре 25. септембра 1915 године, обасјало је закрвављени Дунав пун лешева аустријских војника. Цесарове трупе и ако десетину пута многобројније, биле су још једном десетковане и одбијене, и добрим делом и подављене у таласима Дунава! Своје свето огњиште браниоци Београда нису дали да се оскрнави!”⁸¹

Мада није део наше анализе, неопходно је споменути да су *Београдске општинске новине* објављивале и текстове посвећене историји Београда у рату који су публиковани у виду фељтона и/или одломака из књига у оквиру књижевног додатка, као радове награђене на конкурс у Општини града Београда за најбоље дело из одбране Београде. Међу писцима били су: сликар Б. Војиновић-Пеликан, Драгиша М. Стојадиновић, генерал Душан П. Стефановић, Прота Миливој Петровић, Света Милутиновић и др,⁸² а свакако посебан опус чине радови др Марије Илић Агапове.⁸³

⁸⁰ (говор г. Д-р Стевана Поповића у име председника општине и градског већа) „Београд је, окићен заставама, прославио двадесетогодишњицу свога ослобођења”, *БОН*, LVI, 11, 1938, 857–858.

⁸¹ (говор Добра Богдановића) „Преко сто хиљада Београђана”, 395–396.

⁸² У анализираном периоду објављени су следећи радови о Београду у Првом светском рату: Б. Војиновић-Пеликан, „Три најмлађа браниоца Београда”, *ОН*, XLVIII, 13, 1930, 660–662; Драгиша М. Стојадиновић, „Незнани јунаци”, *БОН*, XLIX, 2–3, 1931, 197–199; Душан Стефановић, „Београд у првим данима Светског рата”, *БОН*, XLIX, 12, 1931, 809–813; Милослав Ђ. Дамњановић, дивиз. генерал, „Четрнаести пешадиски пук у одбрани Београда 1915 године”, *БОН*, XLIX, 21–22, 1931, 1414–1419; Мирослав Голубовић, „Fragmenta tragoediae belli” (у наставцима), *БОН*, 50, 2, 1932, 131–138; 50, 3, 1932, 225–232; 50, 4–5, 1932, 331–337; 50, 6, 1932, 379–385; 50, 7, 1932, 451–455; Света Милутиновић, новинар, гл. Секретар Удружења бранилаца Београда, „Како се у Београду живело у првим данима Светског рата”, *БОН*, 52, 7–8, 1934, 534–539; Света Милутиновић, „Београд је ослобођен 1. новембра 1918”, *БОН*, LVI, 11, 1938, 849–853; Драгица Лазовић, „За своју груду – записи из прошлих дана” (у наставцима), *БОН*, LVI, 11, 1938, 837–845; LVI, 12, 1938, 980–987; LVII, 1–2, 1939, 38–44; LVII, 3, 1939, 133–138; Прота Миливој М. Петровић, „Први дани окупаторске власти у Београду 1915”, *БОН*, LVII, 11, 1939, 723–729; Даринка Ђосић, „Слике из београдског робовања 1914–1918”, (у наставцима) *БОН*, LVII, 11, 1939, 698–704; LVII, 12, 1939, 777–781; LVIII, 1, 1940, 43–52; LVIII, 2, 1940, 117–122; LVIII, 3, 1940, 211–216; Милан Ст. Недељковић, „Браниоци Београда 1914 године – два јунака са Аде Циганлије”, *БОН*, LVIII, 3, 1940, 371–372.

⁸³ др Марија Илић Агапова писала је у књижевном додатку о историји Београда у рату и давала је прегледе и приказе стране и домаће мемоарске и историографске литературе. Видети: др Марија Илић Агапова „Сећање на најмлађе браниоце Београда” *ОН*, XLVIII, 13, 1930, 663–664; „Романсирана историја Београда”, *БОН*, LV, 1–3, 1937, 59–63; „Кроз новију литературу о Бео-

Неизоставно са сећањем и поменом на Први светски рат била је и југословенска идеја, која се највише манифестовала у говорима високих државних службеника или свештених лица. Постојало је неколико наратива у *Београдским општинским новинама* који су потхрањивали државну симболику и фокусирали се на истицање слободе, јединства, уједињења, правде, мира и заједничка идеје југословенства.

У контексту „уједињења свеколиког југословенског народа”, било је често навођење да су (београдски) војници умрли зарад нове државе, као и да је стварање Југославије нераскидиво са голготом Првог светског рата⁸⁴ – „заливена је крвљу његових бранилаца, који за његову част и своје животе положише и у темеље југословенске престонице поставише своје кости, као залогу за чврсту везу нашег народног јединства.”⁸⁵ или „...Београђани [...] поклонили сенама својих бранилаца и мученика за југословенску идеју”⁸⁶, односно „Наша слобода и уједињење у великој отаџбини Југославији дело племенитог жртвовања безбројних хероја попадалих на пољима части по свима ратиштима од Дунава до Јонскога и Јегејскога мора”⁸⁷. Тако, Милан Радосављевић, председник удружења резервних официра и ратника и одборник О.Г.Б, поводом откривања споменика браниоцима Београда у говору наглашава: „Горди Београд чије су древне зидине попрскане крвљу ових радника поносан је што је у своја недра примио кости 5000 најбољих синова Пијемонта, који су за идеје Уједињења, Слободе и Правде за које се Београд увек борио животе дали...”⁸⁸

граду”, *БОН*, LVI, 7–8, 1938, 518–525; „Дан мртвих на београдском гробљу – 5 новембар 1938”, *БОН*, LVI, 11, 1938, 832–836; „Литература о одбрани Београда 1914–1915”, *БОН*, LVII, 10, 1939, 647–652; „Син Капетана Петровића, браниоца Београда”, (у наставцима) *БОН*, LVII, 12, 1939, 769–776; LVIII, 1, 1940, 31–42; LVIII, 2, 1940, 109–116; LVIII, 3, 1940, 205–210; LVIII, 3, 1940, 364–370; „М. Јањушевић, „1300 Каплара”“, *БОН*, LVIII, 1, 1940, 53–55.

⁸⁴ Видети: Церској битци „Београд је са дубоким узбуђењем дочекао и искреном поштом поздравио старе, ратне заставе пукова – учесника у Церској битци”, *БОН*, LVII, 8, 1939, 485–487; „Свечани помени”, 737; (из говора г. Никодија Богдановића), „Београд је са дубоким узбуђењем дочекао и искреном поштом поздравио старе, ратне заставе пукова – учесника у Церској битци”, *БОН*, LVII, 8, 1939, 486; (према говору г. Алмозлина) „Прва застава Удружења носилаца Албанске споменице – Претседник Београдске општине г. Влада Илић кумовао је застави III пододбора овог Удружења”, *БОН*, LVII, 1–2, 1939, 61. (говор Душан Николајевић) „Боравак маршала Француске и почасног грађанина Београда г. Франше д’Епера у Београду”, *БОН*, 54, 6–7, 485.

⁸⁵ „Слава Друштва за улепшавање Булбулдера”, 471.

⁸⁶ „Свечани помени”, 737.

⁸⁷ „Београд је, окићен заставама, прославио двадесетогодишњицу свога ослобођења”, *БОН*, LVI, 11, 1938, 855.

⁸⁸ Радосављевић, „Поводом откривања споменика”, 1380.

Интересантан је говор и Патријарха Варнаве, блиског сарадника краља Александра у спровођењу идеологије југословенског национализма⁸⁹, који 1934. године наглашава страдање ради ослобођења и уједињења бораца са „југословенских страна”, али уз одређено истицање жртава Краљевине Србије – „брат брату је пружао руку, придружили се и они из сремског добровољачког одреда и борци са осталих југословенских страна, да у последњем тренутку манифестују ону вековну идеологију српског народа, хрватског и словеначког која је морала на крају крајева да победи [...] за ослобођење и уједињење урадио је много тај народ из Шумадије. Па и онда деца са оних кршевитих брда БиХ, и Јужне класичне нам Србије и Војводине и свих других крајева [...] да се никада ни за један моменат не смеју заборавити оне жртве малене Шумадије предратне Краљевине Србије, које је она уложила и узидала у темеље ове велике и снажне државе”.⁹⁰

Такође, често су се и тренутни политички догађаји и проблеми повезивали са наративима Првог светског рата и на манифестацијама је било говора и наговештаја о савременим дешавањима. Поредили су се 6. јануар и Солунски фронт; чување граница Југославије са јунаштвом и храброшћу војске из светског рата, и др.⁹¹ Поново ћемо цитирати Патријарха Варнаву из поменутог занимљивог говора из 1934. године пошто је на опелу војницима говорио о питању великосрпске хегемоније у Краљевини – „Београд никад није претендовао на неку хегемонију над осталим градовима: над Загребом, ни над Љубљаном, ни над царским Скопљем, ни над Цетињем, ни над Сарајевом, него је вршио увек ону исту мисију [...] био је сабиратељски. Прикупљао је не само српски него и велики словенски род. У Београду су налазили уточишта сви они који су били потиштени под ропством турским или аустријским или ма којим другим”.⁹²

Слика савезника у *Београдским општинским новинама* је последњи лајтмотив о којој ће бити речи. У анализираним чланцима постојао је јасно истакнут

⁸⁹ Радмила Радић, *Живот у временима: патријарх Гаврило (Дожић): 1881–1950* (Београд: Православни богословски факултет Универзитета, Институт за теолошка истраживања, 2011), 196–197.

⁹⁰ (говор Њ. Св. Патријарха) „Преко сто хиљада Београђана”, 389–390.

⁹¹ Видети: Говор Др Милослава Стојадиновића, потпредседника Београдске Општине, Историјске манифестације наших градова, *Општинске новине, службени орган општине града Београда*, XLVII, 1, 1930, 12–13; (из говора г. Никодија Богдановића), „Београд је са дубоким узбуђењем дочекао и искреном поштом поздравио старе, ратне заставе пукова – учесника у Церској битци”, *БОН*, LVII, 8, 1939, 486; (говор г. Ђуричића, Председника Београдске општине), „Слава Београда – Спасовдан”, *БОН*, LVIII, 6, 1940, 583

⁹² (говор Њ. Св. Патријарха) „Преко сто хиљада Београђана”, 389–390.

наратив идеализовања савезника кроз истицање ратних заслуга и присутност неговања војничких традиција.⁹³

Француска „нова Отаџбина“⁹⁴ је имала посебно место у јавном мњењу⁹⁵, велики пријатељски и најгостољубивији народ⁹⁶, „који је пружио своју домовину за уточиште легијама наших мученика, болнице своје нашим рањеницима, светлост науке своје деци нашој, домове своје нашим незбринутим породицама, љубав своју нашој војсци.“⁹⁷ Поред мотива захвалности, јавља се и истицање заједничке борбе зарад истих идеала – „Француски и српски народ су прошли кроз иста искушења ради остварења истих идеала и да су ти народи пролили своју племениту крв на истом пољу части, које нам је обезбедило коначну победу и заједничку славу“.⁹⁸

Текст у коме се најбоље види реторика посвећена Француској јесте *Величанствене манифестације француској нацији у Београду* написаном поводом откривања *Споменика захвалности Француској*, 11. 11. 1930. на годишњицу мира. *Споменик захвалности Француској* на Калемегдану јесте рад скулптора Ивана Мештровића, и најзначајнији симбол везе и пријатељства српског и француског народа у Првом светском рату.⁹⁹

⁹³ „Пренос и сахрана посмртних остатака изгинулих Српских ратника у Француској”, *Општинске новине, службени орган општине града Београда*, XLVII, 14, 1929; „Величанствене манифестације француској нацији у Београду”, *БОН*, XLVIII, 23–24, 1930, 1355–1363; „Помен француским изгинулим војницима и предаја гробља Француском посланику г Дару од стране Општине београдске”, *БОН*, XLIX, 21–22, 1931, 1429–1431, „Претставници Београда над костурницом наших изгинулих ратника-заробљеника у Линдриховцу, у Чехословачкој”, *БОН*, 50, 8, 1932, 537–538; „Свечана сахрана посмртних остатака изгинулих руских ратника у одбрани Београда и на солунском фронту 1914–1918 година”, *БОН*, 53, 5, 1935, 328–331.

⁹⁴ „Пренос и сахрана посмртних остатака изгинулих Српских ратника у Француској”, *Општинске новине, службени орган општине града Београда*, XLVII, 14, 1929, 24.

⁹⁵ Видети о односима Француске и Краљевине СХС/Југославији: Станислав Сретеновић, „Француско-српски односи, историја и сећање – наслеђе Првог светског рата”, *Наслеђе* 19 (2018); Stanislav Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929* (Београд Институт за савремену историју, 2008); Станислав Сретеновић, „Слабост заштитнице, неизвесност штићеника : француско-српски односи, 1918–1940,” у *Два века модерне српске дипломатије*, ед. Драгољуб Р. Живојиновић Чедомир Попов, Слободан Г. Марковић (Београд: Балканолошки институт САНУ: Институт за европске студије, 2013).

⁹⁶ „Срдчан дочек француских ратника у Београду”, *БОН*, LV, 10, 1937, 677–679; „Пренос и сахрана посмртних...”, стр. 24. „Француски Министар спољних послова г. Луј Барту у Београду”, *БОН*, 6, 52, 1934, 465–469; „Претставници Париза у Београду”, *БОН*, 6, 52, 1934, 449–462; „Боравак маршала Француске и почасног грађанина Београда г. Франше д’Елера у Београду”, *БОН*, 54, 6–7, 479–486. 483

⁹⁷ „Величанствене манифестације француској нацији у Београду”, *Београдске општинске новине*, XLVIII, 23–24, 1930, 1355–1358.

⁹⁸ „Прослава Француског народног празника у Београду”, *БОН*, LVI, 7–8, 1938, 559; „Београд је срдечно дочекао француске ратнике са Солунског фронта”, *БОН*, LVI, 9, 1938, 663–665.

⁹⁹ *Споменик Захвалности* припада споменицима националног карактера са изразитим алегоријским контекстом у виду фигуре Маријане, мајке, на импресивном пиједесталу са два

Поред *Споменика захвалности* о значају који је Француска имала у јавности, између осталог, сведочи и изглед гробља на коме су сахрањени француски војници. Сама архитектура оградe која окружује гробље представљала је израз средњовековне српске културе којом су украшавани манастири. О томе је говорио и Милан Нешић, председник Београдске општине, на помену изгинулим француским војницима 1931. године „и како су ти манастири за време дугог низа векова патњи нашег народа под турским јармом били огњиште наше националне мисли ми смо желели да ово гробље француских војника представља олтар нашег признања славном француском народу и да оно буде најсигурнији залог вечитог пријатељства које веже велику Француску републику са Краљевином Југославијом”.¹⁰⁰

Поред Француске и уопштено упућено савезницима¹⁰¹ у неколико чланака издваја се и посебно захвалност према Русији¹⁰², Енглеској и Чехословачкој¹⁰³. За Русију су заступљени познати наративи попут „словенске љубави” и „братског народа”: „Очекивали смо ову манифестацију захвалности, очекивали смо је, јер су наше душе вековима повезане са душама браће Руса. За нас су незаборавни они историјски тренуци када се милионски, велики руски народ, као један човек диже да заштити малену, православну Србију, од насртаја непријатеља”¹⁰⁴ или „Та помоћ није долазила из било каквих претензија на наше територије. Она је била часна, братска, искрена, права словенска љубав велике Русије према православном Српству.”¹⁰⁵

различита рељефа – једном на којем се ђаци хране знањем, и другом где су припадници војске на Солунском фронту и у одбрани Београда, уз натписе „Ми волимо француску, као што је она волела нас” и „A la France”. Божовић, *Меморијали Првог светског рата*, 71–73. Говор Милана Нешића, председника Београдске општине, „Величанствене манифестације француској нацији у Београду”, *Београдске општинске новине*, XLVIII, 23–24, 1930, 1358–1359.

¹⁰⁰ Говор Милана Нешића, председника Београдске општине, „Помен француским изгинулим...”, str. 1429–1430.

¹⁰¹ „На дан закључења примирја одржани су помени на београдским гробљима наших и савезничких изгинулих и помрлих ратника”, *БОН*, 53, 11–12, 1935, 702–703; „Свечани помени”, 737.

¹⁰² „Београд је свечано прославио своју традиционалну славу Спасовдан”, 413–421; „Свечана сахрана посмртних остатака изгинулих руских ратника у одбрани Београда и на солунском фронту 1914–1918 година”, *БОН*, 53, 5, 1935, 328–331; (говор градског већника г. Љубомира В. Стефановића пред руском костурницом) „На дан своје славе, на Спасовдан”, 270–271. В. Детаљаније о руским споменицима и гробним меморијалима: Живановић, *И крст и петокрака: руски гробни комплекси у Југославији у 20. веку*.

¹⁰³ Лео Вокач, „Значај чехословачко-југословенске сарадње”, *БОН*, 54, 6–7, 1936, 456–461.

¹⁰⁴ (говор Њ. Св. Патријарха) „Свечана сахрана посмртних остатака изгинулих руских ратника у одбрани Београда и на солунском фронту 1914–1918 година”, *БОН*, 53, 5, 1935, 329.

¹⁰⁵ (говор Њ. Св. Патријарха) „Свечана сахрана посмртних остатака изгинулих руских ратника у одбрани Београда и на солунском фронту 1914–1918 година”, *БОН*, 53, 5, 1935, 330.

О Енглеској је највише речи у тексту поводом дочека енглеских ратника у Београду 1936. године, и тада је поред наглашавања пријатељства два народа¹⁰⁶ означена и велика медицинска помоћ српској војсци: „многобројне болничке мисије, које су пружиле племениту помоћ нашим рањеницима [...] То британско милосрђе спасло је многе наше војнике од сигурне смрти и у великој мери олакшало борбу противу заразних болести које су се свуде шириле”, као и захвалност за гостопримство преко 300 дечака и младића који су боравили током рата у Енглеској.¹⁰⁷

Деценија пред Други светски рат, у коме је посматрано писање *Београдских општинских новина* била је динамично доба – како на спољном, тако и на унутрашњем плану – промене савезника, промене економских политика, промене идеологија, прекомпоновање политичких странака и самог државног уређења. У таквом историјском времену праћено је писање градских новина на тему Првог светског рата – где је видљиво како се сећање на Први светски рат и ратни наративи често политички употребљавају. Анализирани текстови су одраз културе сећања, питање идентитета и политичких стремљења државе, они су слојевити показатељ са низом метафора и симбола односа тадашњег друштва према Првом светском рату.

У посматраним текстовима рат и смрт окренути су у одређеној мери мистификацији, присутне су јасне паралеле и алегорије ка историјским личностима и догађајима и истицане вредности попут херојске, храбре, мученичке, свете смрти, оправдане жртвама за отаџбину, краља, родну груду, част, мир, Београд, веру, југословенску идеју. Београд је имао централно место, као „јунак и мученик”, на међи Истока и Запада, чувар Европе и Хришћанства..., а југословенска идеја се везивала за истицање слободе, јединства, уједињења, правде, проливане крви и жртава. Слика савезника се огледала у потенцирању пријатељства народа, захвалношћу за помоћ у рату и њиховом идеализовању, у којем је посебно место имала Француска, с обзиром на њену улогу у Првом светском рату, и касније у политичком поретку међуратне Европе и њеном односу са Краљевином СХС/Југославијом.

¹⁰⁶ (генерал г. Стојшић) „Свечани дочек енглеских ратника у Београду”, *БОН*, 54, 6–7, 1936, 499 (499–501).

¹⁰⁷ (говор Владе Илића), „Свечани дочек енглеских ратника у Београду“, *БОН*, 54, 6–7, 1936, 500–501.

Извори и литература

Beogradske opštinske novine, 1929–1940.

Službene novine, 1922.

Asman, Alaida. *Duga senka prošlosti. kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.

———. *Oblici zaborava*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2018.

Bjelajac, Mile. *1914–2014: zašto revizija?: stare i nove kontroverze o uzrocima Prvog svetskog rata*. Beograd: Medija centar „Obrana” 2014. (ćirilica)

Božović, Aleksandar. *Memorijali Prvog svetskog rata na teritoriji Beograda*. Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, 2014. (ćirilica)

Gazibara, Bojana Ibrajter. *Spomenik i spomen-kosturnica braniocima Beograda 1914–1918*. Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, 2014. (ćirilica)

Dimić, Ljubodrag, Radojević Mira. *Srbija u velikom ratu 1914–1918: kratka istorija*. Beograd: SKZ, 2014. (ćirilica)

Goldsvorti, Vesna. *Izmišljanje Ruritanije: imperijalizam mašte*. Beograd: Geopoetika, 2000.

Jovanović, Miroslav. „1804–2004, razvoj opterećen diskontinuitetima, sedam teza.” In *Srbija 1804–2004: tri viđenja ili poziv na dijalog*, ur. Dubravka Stojanović Miroslav Jovanović, Ljubodrag Dimić. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2005. (ćirilica)

Kuljić, Todor. *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa.

———. *Tanatopolitika: sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*. Beograd: Čigoja štampa, 2014.

Marković, Gordana Ilić, ed. *Dnevnik Velikog rata: Prvi svetski rat u ogledalu srpske književnosti i štampe*. Beograd: Samizdat, 2014, 2014. (ćirilica)

Mitrović, Andrej. *Srbija u Prvom svetskom ratu*. Beograd: Stubovi kulture, 2004. (ćirilica)

Mladenović, Božica M. *Grad u austrougarskoj okupacionoj zoni u Srbiji od 1916. do 1918. godine*. Beograd: Čigoja štampa. (ćirilica)

Nikolić, Mirjana. „Sećanje srpske štampe na Prvi svetski rat: dnevni list Politika.” *Zbornik radova fakuleta dramskih umetnosti* 25/26 (2014): 253–274.

Obrenović, Violeta N. „Srpska memorijalna arhitektura: 1918–1955 : doktorska disertacija.” Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, 2013. (ćirilica)

Pintar, Olga Manojlović. „Bereavement and Mourning (South East Europe).” In *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, edited by Peter Gatrell Ute Daniel, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson. Berlin: Freie Universität Berlin 2014.

Pintar, Olga Manojlović. *Arheologija sećanja: spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2014.

———, ed. *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti: [zbornik radova]*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006.

- Pintar, Olga Manojlović. „Ideološko i političko u spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog rata na tlu Srbije.” doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, 2004. (ćirilica)
- . „Tradicije Prvog svetskog rata u Beogradskoj javnosti 1918–1941.” magistarski rad, Univerzitet u Beogradu, 1996. (ćirilica)
- Radić, Radmila. *Život u vremenima: patrijarh Gavrilo (Dožić): 1881–1950*. Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet Univerziteta, Institut za teološka istraživanja, 2011. (ćirilica)
- Ristić, Ivan. „Smrt, stradanje i sećanje: Prilog proučavanju političke upotrebe smrti, stradanja i kolektivnog pamćenja na primeru srpsko-bugarskih odnosa posle Prvog svetskog rata.” *Tokovi istorije 2* (2017): 37–57. (ćirilica)
- Sretenović, Stanislav. „Slabost zaštitnice, neizvesnost štitenika : francusko-srpski odnosi, 1918–1940.” *Dva veka moderne srpske diplomatije*, ur. Dragoljub R. Živojinović Čedomir Popov, Slobodan G. Marković, 209–219. Beograd: Balkanološki institut SANU: Institut za evropske studije, 2013. (ćirilica)
- . „Francusko-srpski odnosi, istorija i sećanje – nasleđe Prvog svetskog rata.” *Nasleđe 19* (2018): 9–21.
- Subotić, Vojislav, Marko Popović, LJubinko Dragičević, Zoran Panović, ur. *Memorijali oslobođilačkih ratova Srbije*, 1. Beograd: Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, 2006. (ćirilica)
- Šarenac, Danilo. *Top, vojnik i sećanje: Prvi svetski rat i Srbija 1914–2009*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2014. (ćirilica)
- Šarenac, Danilo. „Udruženje rezervnih oficira i ratnika 1919–1941.” *Istorija 20. veka* 29, 1 (2011): 27–38.
- Sládeček, Michal, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović, *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2015.
- Sretenović, Stanislav. *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008.
- Thacker, Toby. *British culture and the First World War, Experience, Representation and Memory*. Bloomsbury Academic, 2014.
- Todorova, Maria. *Imaginarni Balkan*. 2. izd. Beograd: Biblioteka XX vek; Krug, 2006.
- Vučetić-Mladenović, Radina. „Pobeđeni 'Pobednik': polemike uoči postavljanja Meštrovićevog spomenika.” *Godišnjak za društvenu istoriju* 6, 2 (1999): 110–123. (ćirilica)
- Živanović, Milana. *I krst i petokraka: ruski grobni kompleksi u Jugoslaviji u 20. veku*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2020. (ćirilica)

Summary

Jelena Rafailović, PhD

The Viewpoint of *Beogradske opštinske novine* on the First World War (1929–1940)

The paper investigates and presents the writing of the “Belgrade municipal newspaper – the official gazette of the city government” (*Beogradske opštinske novine*) about the First World War from 1929 to 1940. The texts that were dedicated to manifestations, ceremonies, and commemorations on the occasion of the First World War were analyzed to expose the post-war society’s memory of the war (“living memory”), their perceptions, ideas, and values about the war. Studying the “*Beogradske opštinske novine*” on a qualitative level, through the main ideas of the articles and speeches of the participants at the events, one will see the cultural framework created by the municipal government of Belgrade.

Keywords: *Beogradske opštinske novine*, culture of memory, First World War, monuments.

Раде Мрљеи, архитекта – виши конзерватор
Завод за заштиту споменика културе града Београда
rade.mrljes@beogradskonasledje.rs

Оригинални научни рад
Примљен: 29.9.2022.
Прихваћен: 10.10.2022.

Архитектура интернационалног модернизма у контексту репозиционирања социјалистичке Југославије на међународној сцени

Апстракт: *Интернационална модерна као постављени предмет анализе посматраће се као фундаментални део прогресивистичке парадигме развоја југословенског друштва након политичког раскида са Источним војним блоком, односно као својеврстан инструмент и методолошки модел не само парадигме културне еманципације новог друштва већ и као механизам политичке историје коме је иманентна идеологија. Рад испитује идеолошке аспекте појаве и развоја архитектонског стила интернационалне модерне као одраза репозиционирања визуелне културе у социјалистичкој Југославији на међународној сцени у периоду такозваног Хладног рата. У савременим научним интерпретацијама, углавном у вези са историјом културне политике, модерна уметност и архитектура, посматрају се као компоненте идеолошког система уобличавања вредности које предодређују друштвени и колективни идентитет.*

Кључне речи: Југославија, интернационална модерна, социјалистички модернизам, Хладни рат, међународни односи

Увод

Циљ овог рада је идентификовање основних тенденција које су суштински карактерисале југословенску архитектуру интернационалног модернизма током педесетих и шездесетих година прошлог века, као и утврђивање њеног места у контексту идеолошког и уметничког. Намера је да се кроз истраживање идеологије југословенске архитектуре у периоду Хладног рата понуди тумачење доминантних идеја и појмова који су у том раздобљу били садржани у југословенској култури. Полазећи од тога да је историја послератне уметности па тиме

и архитектуре уједно и историја генеричких идеја друштвене репрезентације, посебна пажња посвећена је идеолошком конструкту друштва будући да је идеолошки слој културе омеђен и условљен историјским, друштвеним и политичким појавама и процесима.¹ Положај архитектуре у послератном периоду у социјалистичкој Југославији био је условљен различитим развојним аспектима. То је првобитно подразумевало прогресивно кретање и развој архитектуре унутар сопствених закономерности, при том избегавајући друштвено и политичко квалификовање. Са друге стране, архитектура се нашла у контексту реалних историјских, политичких и партијских процеса и захтева који су доминантно утицали на сам развојни ток и својства домаће архитектуре.

Архитектонско и уметничко стваралаштво у том раздобљу постало је „својина народа”, па је стога оно морало да буде одраз, објашњење и документ стварности. Форма којом су се архитектонски и уметнички садржаји презентовали морала је, такође, да буде приступачна и лако схватљива обичном човеку. Архитектура која је испуњавала ова два захтева сматрана је „високо идејном” и она је, по мишљењу Партије, деловала васпитно те је могла да утиче на подизање друштвено-политичке и идеолошке свести.²

Временски обухват предметног истраживања је условљен кључним тачкама промена које у временском опсегу од раних педесетих до раних седамдесетих година двадесетог века дефинишу три основне парадигматске промене које одређују кретања модерног правца у архитектури и урбанизму социјалистичке Југославије: (1) *Егзистенцијализам* током педесетих година као период аналитичности; (2) *Дихотомија* током шездесетих година до почетка седамдесетих као период помирења рационализма и хуманизма; и (3) *Поливалентност* као крај рационализма у архитектури и појаве економске и политичке парадигме.

У овом раду ће бити анализирана динамика настанка и развоја нових архитектонских тенденција током Хладног рата у складу са међународном позицијом земље која је била у сталном развоју. Анализираће се идеолошки и дискурзивни аспекти архитектуре који откривају темељне системе класификације и баве се имплицитним питањима: Где је социјалистичка Југославија припадала (више), Истоку или Западу? И, којем је истоку или западу тачно припадала? То што су најексплицитнији одговори на ова питања дошли из два идеолошка центра хладноратовског света, Сједињених Држава и Совјетског Савеза, није случајност јер две велесиле су биле те које су водиле поделу и које су имале највећи улог у њеном одржавању.³

¹ Lidija Merenik, *Ideološki modeli: srpsko slikarstvo 1945-1968*, (Beograd: Beopolis, 2001), 9.

² Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura – agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, (Beograd: Izdavačka radna organizacija Rad, 1988), 193.

³ Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, (Beograd: Službeni Glasnik, 2020); Vladimir Kulić, „‘East? West? Or Both?’ Foreign perceptions of architecture in Socialist Yugoslavia” *The Journal of Architecture*, Vol. 14, No. 1 (2009), 129–147.

Друштвене и временске детерминанте *интернационалне модерне у Југославији*

Архитектура југословенског модернизма је настајала и развијала се у периоду привредног процвата између неколико криза – након кризе коју је узроковао Други светски рат и кризе настале искључивањем Југославије из Информбироа⁴ 1948. године, а пре дужничке кризе, инфлације и идеолошке кризе које су биле приметне већ током 1980-их. Године након Другог светског рата обележиле су парадигматске промене у југословенском друштву, праћене променама и у архитектури и у урбаном развоју. Период од 1948. до 1950. године препознат је у хронолошком смислу као прекретница друштвеног развоја који ће обележити читаву деценију педесетих година идентификовану као монолитно друштво. Њега карактерише процес трансформације земље из аграрне и руралне ка индустријској и урбанизованој, а у складу са тим улога архитекте је постављена на ниво друштвено одговорног задатка. Струка се окупља у државним институцијама, урбанистичким заводима и министарствима. У том периоду деловале су и стасавале генерације архитеката доприносећи развоју такозване *београдске школе модерне архитектуре*.⁵ Педесете године 20. века у друштвено-политичком смислу, чије се рефлексије читају у архитектури, препознат је као период *Егзистенцијализма* где доминира парадигма аналитичности, која подразумева период још присутне сакрализације архитектонских премиса и емпирије у стилстичком моделовању, уважавање култа стваралачког ауторитета и снажније присуство антропоцентричне мотивације у уобличавању простора града.

Стевановић запажа да је пуристичка неутралност ране послератне модерне, као карактеристика стила који је антипод сваког персонализма, представљао начин несметаног стремљења ка новом југословенском националном јединству. Пуристичка модерна је представљала пожељан естетички контекст, као стил очишћен од свих нежељених историјских конотација и индивидуалистичког волунтаризма, и као таква је аналошки оцртавала тежњу ка савремености.⁶ Естетички детерминизам пуристичке (беле) модерне је коришћен у смислу ширих идеолошких импликација са посебном улогом хомогенизације, којом су

⁴ Више о односима ФНРЈ и СССР и Информационом бироу комунистичких и радних партија (Информбиро) у подстицајним текстовима: Маја Королја, „Relacija nauke i političke ideologije na primerima iz oblasti nauke i obrazovanja u odnosima SSSR i FNRJ“, *Filozofija i društvo*, XXVIII (4), (2017), 1160–1171; Nikola Tošić Malešević, „Jugoslavija i Informbиро – uzroci i početak sukoba“, *Vojno delo*, 68, 3, (2016), 302–321.

⁵ Дијана Милашиновић Марић, *Полетне педесете у српској архитектури*, (Београд: Орион Арт, 2017), 29–37; Дијана Милашиновић Марић, „Развојни токови у српској архитектури од 1945. до 1961. године“, *Архитектура и урбанизам*, 33, (2011), 3.

⁶ Vladimir Stevanović, „Ideological Assumption in Aesthetic Judgment of Architecture“, *Spatium International Review*, No. 30 (2013), 43–45.

се, у паралели са марксистичком теоријом одраза и емпириокритицизма, разрешавале друштвене недоречености националних и класних питања и одговора, чиме је модерна остала заробљена у класичним геометријским канонима који су спутавали његову дијалектичку еволутивност.

Након периода неупитних модернистичких принципа у архитектури и урбанизму социјалистичке Југославије почетком шездесетих година долази до нових друштвених гигања и трагања за идентитетом, доводећи до помирења рационалистичке и хуманистичке културе мишљења у архитектури. То је прекретница на самом почетку нове деценије у којој се модерна пропитује регионалним традиционалним вредностима. Међутим, снажни подстицај секуларизацији архитектонских визуелних програма представљало је пензионисање најпре Николе Добровића а потом и Милана Злоковића као професора Архитектонског факултета у Београду. Због тога се период од касних шездесетих година прошлог века може идентификовати као период *дихотомије* у којем доминира парадигматски однос *модерног модернизма* и *традиционалног модернизма*. Овај период у којем почиње доминација парадигме политизације подразумева секуларизацију архитектонских премиса и стваралачког чина, растварање канонског и емпиријског у вокабулару модернистичке архитектуре као и снажније присуство дивергентног друштвеног дискурса као критичког мишљења.⁷

Последња парадигматска промена која дефинише временски обухват истраживања је период највећих друштвено-политичких промена како оних спољашњих, тако и оних унутар граница социјалистичке Југославије. Тај период је препознат по својој комплексности као период *поливалентности* у друштвено-политичком и културолошком смислу. У том периоду, почетком седамдесетих година се јављају нови критички правци интернационалног модернизма (постмодерна и критички регионализам) праћени друштвеним променама.⁸ Раније преовлађујући строги аксиоматски тон замењен је мање догматичним, прихватљивијим идеолошким прокламацијама. Тумачећи просперитетни деполитизовани период београдске послератне архитектуре од краја педесетих до краја седамдесетих година прошлог века, Алексеј Бркић је диференцирао два њена основна идеолошка крила – *дескриптивно* и *рефлексивно*.⁹

Интернационална модерна настаје у атмосфери транзиције социјализма када се појављује и питање односа марксистичке филозофије са другим филозофским школама тада још актуелним егзистенцијализмом и нарастајућим

⁷ Aleksandar Ignjatović, „Tranzicija i reforme: Arhitektura u Srbiji 1952–1980 : Težnje ka visokom modernizmu“, *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek : Realizmi i modernizmi oko hladnog rata* , (2012), 707–710.

⁸ Kulić, „East? West? Or Both?“ Foreign perceptions of architecture in Socialist Yugoslavia“, 138.; Ranko Radović, „Složeni i višeznačni smisao kontinuiteta u arhitekturi“, *Komunikacije*, 3, (1981), 39–43.

⁹ Aleksej Brkić, „Idejne osnove beogradske arhitektonske škole“, *Urbanizam Beograda*, 38-39, (1977), 40.

структурализмом као и стваралачким школама у којима се интернационализам ситуира у *телеологију европског ума*.¹⁰ Међусобна повезаност архитектуре и идеологије била је евидентна на многим нивоима кроз архитектонски дискурс у социјалистичкој Југославији: од полемике о „званичном“ архитектонском стилу погодном за развој новог друштва, до покушаја повезивања традиционалне националне баштине и модерне архитектуре.¹¹ Прво саветовање архитеката Југославије, одржано у Дубровнику од 23. до 25. новембра 1950. године, по многочему преставаља прекретницу у промишљању о архитектури и окретање фокуса интересовања ка западним градитељским узорима и вишим стандардима грађења.¹² Педесете и шездесете године двадесетог века представљају период у којем је нови међународни поредак препознат као интересни фактор тактике и политичке стратегије – касни капитализам или постиндустријализација може се контекстуализовати као рационализовани оптимизам подстакнут прагматичким уобразиљама југословенске политичке стратегије.¹³

Интернационална модерна или социјалистички модернизам у архитектури у ширем филозофском смислу представља специфичну појавност друге, самоуправне социјалистичке Југославије и културе од касних педесетих до касних седамдесетих година двадесетог века. Парадоксални термин *социјалистички модернизам* указује да се у оквиру реалног социјализма као револуционарне праксе модернистичког прогреса појављује у једном историјском тренутку потенцијалност развоја као *западног модернизма*.¹⁴ У послератној Југославији модернизам не израста из објективног технолошког напретка, како је то било на политичком Западу, већ из предратног сна стваралаца, који премештају две историјске епохе односно модернизам је резултат прихватања европских идеја у средине које суштински и прагматички немају или, под веома спорним условима и осећајем посебности, остварују додирне тачке са уметничким интернационализмом и осећањем припадништва европској култури у предратном друштву.¹⁵ Послератна интернационална модерна трансцендира стваралачку утопију предратне модерне, што се препознаје све до средине шездесетих година када стваралачку сцену напуштају протагонисти модерног покрета Ратомир

¹⁰ Aleksandar Ignjatović, „Tranzicija i reforme: Arhitektura u Srbiji 1952–1980: Težnje ka visokom modernizmu“, 689–690.

¹¹ Vladimir Kulić, „Architecture and Ideology in Socialist Yugoslavia“. *Unfinished Modernisations: Between Utopia and Pragmatism*, (2012), 36–37.

¹² Милашиновић Марић, *Полетне педесете у српској архитектури*, 103.

¹³ Бранка Докнић, *Културна политика Југославије 1946–1963*, (Београд: Службени гласник, 2013); Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 40–43.

¹⁴ Miodrag Šuvaković, „Filozofija socijalističkog modernizma“, *Fenomenologija duha palanke: Nova čitanja „Filosofije palanke“ Radomira Konstantinovića*, (2008), 52–53.

¹⁵ Милашиновић Марић, *Полетне педесете у српској архитектури*; Lidija Merenik, *Visoki modernizam ili socijalistički estetizam*, 2009, URL: <https://www.scribd.com/document/12966913/Visoki-Modernizam-Ili-Socijalisticki-Eстетizam> (04.09.2021)

Богојевић (1962), Никола Добровић (1965) и Милан Злоковић (1967), а чији је утицај био снажан и на генерацију која се на архитектонској сцени појављује почетком педесетих година.¹⁶

Југославија између традиционалног и модерног (Истока и Запада)

Да бисмо разумели савремени урбани развој југословенских градова, а пре свега Београда у 20. веку, неопходно је разумети значај његовог специфичног геостратешког и геополитичког положаја између Истока и Запада, чији је утицај пресудан на његов урбани и архитектонски развој током историје. Политички и културни утицаји Истока и Запада, који су се смењивали након обнове српске државе па све до друге половине 20. века, основни су елементи њеног савременог идентитета, који је такође у великој мери изражен у сталној борби између традиционализма и модернизма, конзервативног и прогресивног.¹⁷ У том дијалектичком распону развијала се и настајала хетерогена структура југословенских градова.¹⁸

Одлучујући тренутак историје социјалистичке Југославије био је избацавање Комунистичке партије Југославије из Коминформа 1948. године, што је довело до политичког напада у којем је бивши највернији савезник СССР-а дошао на ивицу уласка у НАТО пре него што је позициониран као лидер Покрета несврстаних. Југославија је 1961. године коначно себи направила посебно место између два блока хладноратовског света, ублажавајући контраст између социјализма и капитализма, између планске економије и слободног тржишта и између либералне демократије и диктатуре пролетаријата. Упркос неспорној владавини комунистичког режима четрдесет пет година, Југославија никада није била део пуноправног комунистичког блока, њен боравак као најближег сателита у совјетској орбити окончан је пре него што се та орбита спојила у званично организовани војни и економски савез. Такав став је изразито одредио лични и

¹⁶ Милашиновић Марић, *Полетне педесете у српској архитектури*; Раде Мрљеш, „Зграда Енергопројекта архитекте Милице Штерић: висока модерна као парадигма урбане конзервације“, *Наслеђе*, XXI, (2020), 130.

¹⁷ Mirjana Roter Blagojević and Marta Vukotić Lazar, “Between East and West – Influences on Belgrade Urban and Architectural Development from the early 19th century to the 1970s”. *Geopolitical Magazine – Cold War*, No. 1/2013 (2013), 124.

¹⁸ Више о архитектонском и урбаном развоју Београда у подстицајном тексту: Oliver Минић, „Језро Београда“, *Годишњак града Београда*, VII, (1960), 441–472 и Roter Blagojević and Vukotić Lazar, *Between East and West – Influences on Belgrade Urban and Architectural Development from the early 19th century to the 1970s*.

колективни идентитет југословенских грађана, награђених вишим животним стандардом и слободом путовања.¹⁹

У овим годинама југословенска држава добила је чврст једнопартијски и централизовани апарат у коме је КПЈ, односно КПС, као носилац револуционарних активности руководила целокупним државним и друштвеним животом. Партија је успоставила и одржавала свој патронат над свеукупном политичком, привредном и културном облашћу.²⁰ Имајући то у виду, показало се неопходним да се посебна пажња обрати и на стање у пољу уметности и архитектуре у раздобљу које је претходило либерализацији југословенског културног простора и његовом отварању за утицаје који су долазили са Запада. Период који се налази у средишту овог истраживања, а који се на глобалном нивоу карактерише хладноратовском политиком, носи изразити печат својеврсне идеологизације. При томе, не може се занемарити чињеница да су управо супротстављене идеологије, посебно у доба Хладног рата, водиле борбу за област знаковног, односно борбу за превласт одређене дефиниције света и успостављање доминације сопствене истине о њему.²¹

Како историчар архитектуре Владимир Кулић запажа, архитектура и уметност били су важна средства у конструисању дистинкције Југославије од других комунистичких земаља, посебно на врхунцу антагонизма са Совјетским Савезом, када је таква разлика била најважнија за голи опстанак. Пркосећи стереотипној представи архитектуре у социјалистичкој земљи, југословенски модернизам је недвосмислено имплицирао културну сродност и, у ширем смислу, политички савез са Западом. Али када су се непријатељства са комунистичким блоком смирила крајем педесетих, што се поклопило са коначним распадом социјалистичког реализма, распрострањеност социјалистичких типологија омогућила је да се југословенска архитектура види позитивно и на Истоку. Из ширег оквира Хладног рата појавиле су се две супротне, али комплементарне интерпретације које су учиниле не само политику Југославије, већ и њену архитектуру двосмисленом.²²

Осим Хладног рата, постојао је и старији интерпретацијски оквир у којем се могла сагледати позиција Југославије на Истоку или Западу, која носи своје бинарне претпоставке, слике и стереотипе. Дефинисан дуготрајном перспективом, овај оквир обухватио је низ различитих раскола: између православља и католицизма, између ислама и хришћанства и између Османлија и Хабсбур-

¹⁹ Vladimir Kulić, „National, supranational, international: New Belgrade and the symbolic construction of a socialist capital“, *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 41:1, (2013), 36.

²⁰ Момчило Митровић, *Изгубљене слузије, прилози за друштвену историју Србије 1944-1952*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 1997), 5.

²¹ Kulić, „East? West? Or Both?“ Foreign perceptions of architecture in Socialist Yugoslavia“, 132.

²² *Ibid.*, 132.

говаца. Сви су се срели на југословенском тлу и сви су на њему оставили неизбрисиве архитектонске трагове. Тако комплексна хибридикација довела је до често збуњујуће и контрадикторне слике, тумачене у оквиру специфично западног дискурса развијеног за бављење ширим регионом Балкана.²³ Док је Запад видео „Оријент“ као потпуно Другог у својој цивилизацији, Балкан се представљао као прелазни, непотпуни, односно европско полуцивилизовано двориште. Штавише, док је Оријент нудио егзотику и материјално богатство, Балкан је био прозаично сиромашан и на крају непривлачан. Одлична илустрација било је Ле Корбизијеово разочарање Београдом током његовог чувеног Путовања на исток 1911. године, када је уместо очекиваних чаробних врата на исток, нашао „прљави и неорганизовани мали град“ са провинцијалним покушајем модернизације. Његов балканизам је, дакле, био резултат фрустрираних оријенталистичких очекивања.²⁴

Архитектура на Балкану била је дубоко погођена геополитичком фрагментацијом током Хладног рата и, заузврат, дала је опиљиву форму таквој фрагментацији, најочљивије током педесетих. У то су доба архитектонска култура и стручност из геополитичких центара света почели пристизати и трансформисати постојећу културу. На социјалистичкој страни, управо је естетика социјалистичког реализма постала визуелна манифестација совјетизације. Својим величанственим историцистичким стилем и монументалном симетричном организацијом, букурештанска Кућа слободе штампе и Софијски Ларго представили су архитектонске примере верности Москви, опонашајући иконе совјетске послератне обнове. Насупрот томе, у истој деценији, елегантни корпоративни модернизам хотела Хилтон довео је американизацију у Истанбул и Атину у мешавини капиталистичког предузетништва и политичке пропаганде да локалном становништву покаже задовољства капитализма у америчком стилу. Америчка амбасада у Атини, коју је дизајнирао чувени немачки модерниста Валтер Гропијус, у то време професор на Универзитету Харвард, била је још један пример интернационалног стила модернизма у служби америчке пропаганде Хладног рата покренуте на највишем државном нивоу.²⁵ У међувремену, Југославија је пореметила ову чисту стилску поделу између Истока и Запада кроз властиту верзију социјалистичког модернизма, која је истицала независност земље од било којег блока. Архитектура југословенског модернизма стога није била само високи модернизам, него модернизам са елементима регионализма и

²³ Kulić, „East? West? Or Both?“ Foreign perceptions of architecture in Socialist Yugoslavia“, 139–140; Mirjana Roter Blagojević and Marta Vukotić Lazar, “Between East and West – Influences on Belgrade Urban and Architectural Development from the early 19th century to the 1970s“, 124.

²⁴ Kulić, „East? West? Or Both?“ Foreign perceptions of architecture in Socialist Yugoslavia“, 139–140.

²⁵ Vladimir Kulić, “Building the Socialist Balkans: Architecture in the Global Networks of the Cold War“, *Southeastern Europe* 41, no. 2, (2017), 105.

разноликости које су биле резултат утицаја културног наслеђа, прилагођавања медитеранским и континенталним климатским условима, као и имплементације вернакуларне архитектуре „са циљем давања универзалне важности локалним културним појавама и повезивањем истих са остатком света“.²⁶ Највећи геополитички ефекат у архитектури Југославије огледа се у новој престоници Новом Београду²⁷ и у упечатљивим модернистичким павиљонима на међународним изложбама.²⁸

Земље у развоју нису биле само примаоци стране помоћи, већ су такође настојале да искористе своју геополитичку позицију, пре свега кроз Покрет несврстаних, који је олакшао политичку и економску сарадњу међу државама чланицама у циљу смањења њихове зависности од велесила. Као оснивач Покрета несврстаних, Југославија је била активна у тим новим мрежама размене, посебно кроз извоз архитектуре. Београдска грађевинска компанија Енергопројект била је један од најактивнијих агената такве размене, чији су се пројекти простирали на четири континента, а посебно на Блиском истоку и у Африци. Ангажман Енергопројекта у тим земљама био је посебно сложен, јер је укључивао низ активности, од етнографских истраживања, до урбанистичког и регионалног планирања, архитектонског пројектовања и физичке изградње.²⁹

Поред реализације пројеката у иностранству и учешћа на светским изложбама, архитектура која је играла значајну улогу у интернационалној презентацији Југославије представља и изграђени фонд унутар граница државе – административно-политичко-идеолошки пројекат Новог Београда, комплекси сајмова, објекти и комплекси културе, туристички објекти на јадранској обали, као и спортско-пословно-културни центри који су изграђени за потребе већих интернационалних спортских манифестација. То указује да *архитектура југословенског модернизма* није била географски одређена, нити је била пасивни продукт, него активни учесник модернизације, део идеологије засноване на средњем путу, то јест на политици укључивања и спајања света подељеног на Источни и Западни блок.

²⁶ Danica Stojiljković & Aleksandar Ignjatović, „Towards an authentic path: Structuralism and architecture in socialist Yugoslavia”, *The Journal of Architecture*, 24,6, (2019), 853–876.

²⁷ Више о модернистичком пројекту Новог Београда у подстицајној монографији: Љиљана Благојевић, *Нови Београд: Оспорени модернизам*, (Београд: Завод за уџбенике, Београд; Архитектонски факултет Универзитета у Београду; Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2005).

²⁸ Kulić, “Building the Socialist Balkans: Architecture in the Global Networks of the Cold War”, 105.

²⁹ *Ibid*, 109.

Слика 1 – арх. Рајко Татић (1900–1979)
 Стамбена зграда за смештај новинара за потребе Прве конференције несврстаних
 у Београду (1961) на углу улица Рузвелтове и Цвијићеве

Извор: документација арх. Алексе Цигановића:
 Д. Чукић, „Београд у знаку припрема“, *Борба*, 20. јул 1961, 5.

Целокупна изградња тог периода у контексту интернационалне модерне представља логику помирења између *конзервативног есенцијализма* (који и даље верује у стваралачки идентитет, стваралачки ауторитет и залаже се за културну једнакост) и *прогресистичког деконструкционизма* (који верује у идентитет друштвено-културне конструкције залажући се за конструисану универзалност и мондијалност). Из овакве универзалности и суштинског конзервативизма настаје *конструктивна идеологија касне интернационалне модерне*. Транспоновање

конзервативних у прогресистичке аспекте архитектуре, у контексту промоције западних техничко-технолошких достигнућа праћено је редовним прилозима у семиналном часопису *Архитектура Урбанизам*.³⁰ Ове транспозиције се заснивају на запажањима домаћих архитеката у погледу модуларног система пројектовања у слободним просторним концепцијама и употребом челичних решеткастих конструкција са великим распонима.³¹ Савремена архитектура је разматрана кроз регионалистичке аспекте уређења градског простора, и у том погледу заснована је на аспектима скандинавске школе пројектовања, о чему је уобичајено извештавао архитекта Сениша Вуковић у истом часопису.³²

Популарна култура и интернационални модернизам у Југославији

Нову констелацију односа света после рата карактерисала је изразита војна, политичка и економска надмоћ САД и СССР-а, које су се издвојиле као две најмоћније државе света фактичким санкционисањем система биполаризма већ на Криму, што је био увод у њихову конфронтацију у поратним годинама.³³ У том смислу „специфичан“ положај Југославије у домаћој историографији не може се посматрати без културолошке димензије утицаја Запада (Америка и Западна Европа) и Истока (Совјетски савез и друге земље Источног блока). Свака држава, па и Југославија, настојала је да направи институционални оквир за развој уметности и културе. Уметност и архитектура су као инструменти културе увек имале пропагандну сврху. Архитектура је такође била и значајно средство приказивања југословенства, али не као монолитног и унифицираног идентитета, него као јединства плуралних култура и традиција. Културна дипломатија послератне Југославије је имала посебан значај у позиционирању Југославије на политичкој међународној сцени. Након Другог светског рата Југославија је пролазила различите развојне фазе културне политике.

³⁰ Југословенски часопис *Архитектура Урбанизам* излазио је у периоду од 1960. до 1987. године и за укупно 28 година излажења часописа објављено је укупно 98 бројева. У првој декади (1960–1970. године) часопис је објављиван двомесечно 6 бројева годишње, неретко као двоброј или троброј. Часопис је пре свега био намењен афирмацији модернистичке архитектуре социјалистичке Југославије, односно савременом архитектонском стваралаштву, урбанистичком и просторном планирању, као и градитељском наслеђу.

³¹ Milorad Pantović, „Izložbe i sajmovi i nove tendencije u savremenoj arhitekturi“, *Arhitektura Urbanizam*, br. 14, (1961), 33–35.

³² Siniša Vuković, „Savremena arhitektura Danske“, *Arhitektura Urbanizam*, br. 14, (1961), 31–33.

³³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988: Treća knjiga – Socijalistička Jugoslavija*, (Beograd: Nolit, 1989), 7.

Прве године након рата од 1945. до 1952. године обележавају време такозваног *агитпропа*³⁴ у којој су уметност и архитектура имали едукативни задатак да шире вредности новог друштва, али се у сваком сегменту креативног делања спроводила партијска линија. Тако се догодило да је званична државна доктрина у култури и уметности и у свеколиком друштвеном устројству у једном периоду била такозвани *социјалистички реализам*.³⁵ У српској историографији соцреализам се везује за временски период од краја Другог светског рата до раних педесетих година. Та одредница, пре свега, одражава идеологију власти која од уметника захтева да негира тековине модерне уметности Запада, а да се заложи за нову врсту уметности која велича и подржава атмосферу новог социјалистичког друштвеног уређења. Такви захтеви своје оваплоћење нашли су у неким делима сликара, архитеката, и посебно, књижевника.

Од педесетих година па надаље долази до двоструке културне политике. Једне која је била државом вођена и контролисана од Комунистичке партије и друге која је била знатно либералнија и ношена установама културе и њиховим представницима и лидерима, као и самим ствараоцима. У историографији се као временска одредница раскида са соцреализмом најчешће узима 1950. година. Сликара, теоретичара и критичара Миодрага Б. Протић означио ју је као *тренутак гашења политички и социјално ангажоване уметности, на процесе преласка од административног ка самоуправном социјализму, на отварање према свету и уметничку размену идеја*...³⁶ Тачка која се сматра коначним крајем владавине социјалистичког реализма је Конгрес Савеза књижевника Југославије одржан у Љубљани 1952. године, са излагањем Мирослава Крлеже.³⁷ Педесете године, по мишљењу многих теоретичара, донеле су раскид са социјалистичким реализмом и условиле отварање југословенске културе ка традицији, али и ка савременим уметничким језицима, пре свега интернационалном модернизму.³⁸

Програми културне размене, међународни сајмови и изложбе, дистрибуција холивудских филмова „лаке“ литературе... постали су само неке од активности којима су се у Југославији промовисале америчке (западне) вредности кроз пријемчиву популарну културу. Том рату брзо су се прикључиле и велике корпорације

³⁴ Задатак агитпропа као помоћних тела комитета у организацији Комунистичке партије Југославије био је да организују и непосредно руководе агитационо-пропагандним радом ради политичког мобилизовања грађана у остваривању задатака које је поставила партија у току револуције и у социјалистичкој изградњи земље, више у: Димић, *Агитпроп култура – агитпроповска фаза културне политике у Србији 1945–1952*.

³⁵ Милашиновић Марић, *Полетне педесете у српској архитектури*, 29–30.

³⁶ *Ибид*, 29.

³⁷ Ješa Denegri, „Inside or Outside “Socialist Modernism”?: Radical Views on the Yugoslav Art Scene, 1950–1970“. *Impossible histories : historical avant-gardes, neo-avant-gardes, and post-avant-gardes in Yugoslavia, 1918-1991*, (2003), 172.

³⁸ Милашиновић Марић, *Полетне педесете у српској архитектури*, 29–30.

(„Кока-кола“, „Мек Доналдс“, „Левис“...), које су допринеле популаризовању симбола американизације, а све са циљем да овај „културни империјализам“ хомогенизује свет у „глобално село“ којима доминирају америчке вредности.³⁹ Популарана култура је отварала простор модерној интернационалној уметности и архитектури у југословенском културном и друштвеном простору. Осим што је била средство презентације и монументализације вредности југословенског социјализма и идентитета, архитектура је била и средство њихове изградње, средство које омогућава нове активности, нове форме друштвености, нове радње које ће изградити боље и модерније друштво. Постојали су доследни напори да се прогресивне вредности – социјална правда, јавно власништво, културни напредак, социјална солидарност и ширење и размена знања – „примене у пракси уз пуно учешће архитектуре и урбанизма“⁴⁰, мада оне никада нису биле у потпуности остварене. Управо овим настојањима, Југославија се изграђивала путем архитектуре која је постала и моћно средство којим се Југославија позиционирала на мапи света.

Упркос национализму, који шездесетих година почиње да буја у Југославији, популарна култура није познавала републичке границе, нити је имала националне предзнаке, те је отуд и сагледавана у југословенском контексту. Филмови, штампа и крими романи конзумирани су широм земље, а самопослуге су ницале и у селима и у градовима широм Југославије.⁴¹ Како за популарну културу, тако и за архитектуру интернационалног модернизма може се рећи да није познавала републичке границе, о чему сведоче и југословенски стручни часописи, а посебно часопис *Архитектура Урбанизам* који је крајем педесетих и шездесетих година промовисао јединствене модернистичке принципе интернационалног стила. Обележја послератног интернационалног модернизма у целој југословенској средини (ако занемаримо прве поратне године агитпропа и соцреализма) јесу идеја свеукупне модернизације, идеал напретка, вере у историјску мисију идеологије модернитета, као и њене позитивне учинке на човечанство.⁴²

Дакле, ако се узме у обзир да је америчка поп култура као и интернационална архитектура била „свуда“ у Југославији, а и да прихватање одређене културе може да буде средство за конструисање колективног идентитета, велико је питање какав је то колективни идентитет конструисан уз примање западне популарне културе, уз комунистичку (социјалистичку) идеологију.⁴³ Управо

³⁹ Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 40.

⁴⁰ Kulić, „Architecture and Ideology in Socialist Yugoslavia“, 36–37.

⁴¹ *Ибид*, 40 – 41.

⁴² Милашиновић Марић, *Полетне педесете у српској архитектури*, 30–31.

⁴³ Инспирирана овим феноменом у својој књизи *Кока-кола социјализам* Радина Вучетић истражује каква су то била „деца Маркса и кока-коле“.

овакав идеолошки конструкт и економски услови настанка интернационалног модернизма у Југославији обезбедили су специфичан карактер интернационалне модерне архитектуре у Југославији, који је одваја о Запада, а због чега је била прихватљива и на Истоку.

Ипак, гледано у контексту Хладног рата и биполарног света, и без „квантификовања“ американизације, може се рећи да је популарна култура, уз обогаћивање квалитета живота људи и њихове свакодневнице, значајно утицала и на укупне друштвене промене. Те промене, наравно, нису југословенско друштво учиниле слободним и демократским, али је у питању био трајни процес „усмерен ка одржавању или повећавању силе одоздо, својствене људима унутар система“, који није био радикалан али је био прогресиван и постепено је мењао друштво.⁴⁴ Осим феномена побуне и протеста врх тадашње светске уметности, културе и филозофије стигао је шездесетих у Југославију, као део глобалног процеса, али и као део југословенске спољнополитичке оријентације. То је деценија америчких изложби апстрактног експресионизма и поп-арта, као и изложби Пикаса и Ван Гога; гостовања уметника са Запада (Алфред Хичкока, Орсона Велса, Ричарда Бартона...) ⁴⁵ Кључну улогу у успостављању уметничког система *социјалистичког модернизма* одиграла је свакако логистичка подршка културних и политичких институција које су посредовале током гостујућих изложби стране уметности у Југославији после 1950. године и представљањем југословенске уметности на међународној уметничкој сцени.⁴⁶ Као круна свих изложби *Савремена уметност Сједињених Америчких Држава* у Београду 1956. године, изабрана из збирке Музеја модерне уметности у Њујорку, са, између осталих, читавом генерацијом апстрактних експресиониста. У контексту разрађене политичке стратегије која је укључена у организовање тако престижних изложби модерне америчке уметности у земљама Западне Европе, имплицира да је Југославија такође била укључена у ово коло јер је била у културној и политичкој сфери интереса са јасно постављеним циљевима.⁴⁷

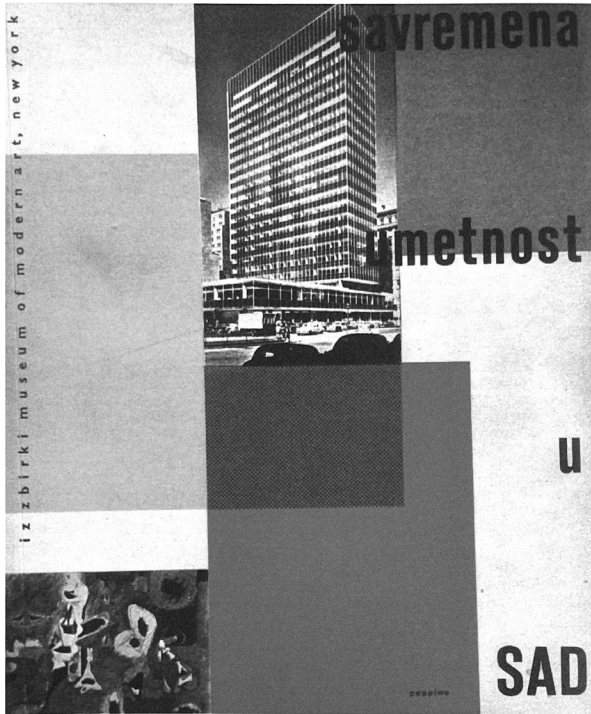
⁴⁴ Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 43.

⁴⁵ *Ибид.*

⁴⁶ Denegri, „Inside or Outside “Socialist Modernism”?: Radical Views on the Yugoslav Art Scene, 1950–1970“, 172.

⁴⁷ *Ибид.*, 173–174.

Слика 2 – Насловна страница каталога изложбе
Савремена уметност у САД (1956)

Извор: Милашиновић Марић, *Полетне педесете у српској архитектури*, 28.

Закључак

Сигурно је да су политичке околности у којима се одвијала историја *друге Југославије* и њен јединствени политички статус, духовито означени у једној анегдоти као *љуљање на огради између Истока и Запада*, имале значајан утицај на резултирајући укупан *уметнички систем*, систем који је функционисао изван ригидних идеолошких притисака који владају у земљама реалног социјализма и предности и захтева тржишта уметности у земљама либералног капитализма.⁴⁸

Југословенска културна политика у сфери уметности и архитектуре на прелазу из четрдесетих у педесете године прошлог века, представља важан фактор у читавом систему и стратегији спољне политике коју су спроводиле власти у Београду. За разлику од првих поратних година које се могу посматрати као доба доминације социјалистичког реализма, раздобље након раскида са

⁴⁸ Vučetić, *Koka-kola socijalizam*.

СССР и Информбироом представља период лаганог отварања и либерализације југословенског културног простора. Тај правац представљао је покушај да се и путем уметности и архитектуре изврши додатни утицај на формирање и обликовање друштвене свести чиме би се остварио један од основних циљева револуције – стварање новог друштва и новог човека који би био носилац развоја и настављач револуционарне борбе у миру. Крупне политичке промене које су наступиле раскидом са земљама Источног блока довеле су до прихватања облика просвећеног интернационалног модернизма или интернационалног стила који је био увезен са Запада. Циљ таквог заокрета у сфери уметности и архитектуре и културне политике као такве подразумевао је стварање представе о естетској независности кроз нове облике институционализоване културе који је требало да буду препознатљиви и лако читљиви у раздобљу снажног и релативно брзог окретања и отварања социјалистичке Југославије према Западу. Зато је ово доба представљало важан период у развоју модерне југословенске архитектуре.

Југословенски културни простор постепено постаје, средином педесетих, релативно хомоген идеолошки организам који с временом преузима карактеристике и друштвени положај главног тока интернационалног модернизма, упркос различитим језичким моделима који се користе у артикулацији стваралаца сваке генерације.⁴⁹ Идеолошки ставови југословенских архитеката ангажованих током друге половине двадесетог века нису представљали израз аутономне, самосвојне критичке свести, већ наметнутих представа о друштвеном и културном карактеру уметности и архитектуре. Радећи под строгом контролом наручилаца, безусловно су се прилагођавали њиховим социо-идеолошким интересима.⁵⁰

Променљиви међународни савези социјалистичке Југославије у другој половини двадесетог века условили су широко различита политичка тумачења архитектуре настале у том периоду. У исто време, њена етничка, културна и верска хетерогеност учинила је ова тумачења још сложенијим. Конкурентни концепти модернизма и соцреализма и модернизације и конзервативизма у различитим односима између естетике и политичких значења архитектуре указују на дивергентну међународну политику социјалистичке Југославије у периоду Хладног рата чиме се потврђује дискурзивност архитектуре као идеолошког инструмента. Хладни рат бацио је интензивно светло на ове парадигматске одnose. Слика која се појавила у Југославији била је сложени образац преламања, а не оштро обликована сенка.

⁴⁹ Denegri, „Inside or Outside “Socialist Modernism”?” Radical Views on the Yugoslav Art Scene, 1950–1970“, 172.

⁵⁰ Aleksandar Кадидевић, „Улога идеологије у новијој архитектури и њена схватања у историографији“, *Наслеђе*, бр. 8, (2007), 232.

Библиографија

- Blagojević, Ljiljana. *Novi Beograd: Osporeni modernizam*. Beograd: Zavod za udžbenike, Beograd; Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu; Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda. 2005. (ćirilica)
- Brkić, Aleksej. „Idejne osnove beogradske arhitektonske škole“, *Urbanizam Beograda* 38-39, (1977), 36–40.
- Vučetić, Radina. *Koka-kola socijalizam*. Beograd: Službeni glasnik, 2020.
- Vuković, Siniša. „Savremena arhitektura Danske“, *Arhitektura Urbanizam* br. 14, (1961), 31–33.
- Denegri, Ješa. „Inside or Outside “Socialist Modernism”? Radical Views on the Yugoslav Art Scene, 1950–1970“. *Impossible histories : historical avant-gardes, neo-avant-gardes, and post-avant-gardes in Yugoslavia, 1918–1991*, (2003), 170–208.
- Dimić, Ljubodrag. *Agitprop kultura – agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*. Beograd: Izdavačka radna organizacija Rad, 1988.
- Doknić, Branka. *Kulturna politika Jugoslavije 1946–1963*. Beograd: Službeni glasnik, 2013. (ćirilica)
- Ignjatović, Aleksandar. „Tranzicija i reforme: Arhitektura u Srbiji 1952–1980 : Težnje ka visokom modernizmu“. *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek : Realizmi i modernizmi oko hladnog rata*, (2012), 689–726.
- Kadijević, Aleksandar. „Uloga ideologije u novijoj arhitekturi i njena shvatanja u istoriografiji“, *Nasleđe*, br. 8, (2007), 225–237. (ćirilica)
- Korolija, Maja. „Relacija nauke i političke ideologije na primerima iz oblasti nauke i obrazovanja u odnosima SSSR i FNRJ“. *Filozofija i društvo*, XXVIII (4), (2017), 1160–1171.
- Kulić, Vladimir. „East? West? Or Both? Foreign perceptions of architecture in Socialist Yugoslavia“. *The Journal of Architecture*, Vol. 14, No. 1, (2009), 129–147.
- Kulić, Vladimir. “Architecture and Ideology in Socialist Yugoslavia“. *Unfinished Modernizations: Between Utopia and Pragmatism*, (2012), 36–63.
- Kulić, Vladimir. „National, supranational, international: New Belgrade and the symbolic construction of a socialist capital“. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 41:1, (2013), 35–63
- Kulić, Vladimir. “Building the Socialist Balkans: Architecture in the Global Networks of the Cold War”, *Southeastern Europe* 41, no. 2, (2017), 95–111.
- Merenik, Lidija. *Visoki modernizam ili socijalistički estetizam*, 2009, URL: <https://www.scribd.com/document/12966913/Visoki-Modernizam-Ili-Socijalisticki-Estetizam> [04.09.2021]
- Merenik, Lidija. *Ideološki modeli: srpsko slikarstvo 1945–1968*. Beograd: Beopolis, 2001.
- Milašinović Marić, Dijana. „Razvojni tokovi u srpskoj arhitekturi od 1945. do 1961. godine“. *Arhitektura i urbanizam*, 33, (2011), 3–15. (ćirilica)
- Milašinović Marić, Dijana. *Poletne pedesete u srpskoj arhitekturi*. Beograd: Orion Art, 2017. (ćirilica)

- Mitrović, Momčilo. *Izgubljene iluzije, prilozi za društvenu istoriju Srbije 1944–1952*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1997. (ćirilica)
- Mrlješ, Rade. „Zgrada Energoprojekta u Beogradu arhitekta Milice Šterić: visoka moderna kao paradigma urbane konzervacije“. *Nasleđe*, XXI, (2020), 125–138. (ćirilica)
- Pantović, Milorad. „Izložbe i sajmovi i nove tendencije u savremenoj arhitekturi“, *Arhitektura Urbanizam* br. 14, (1961), 33–35.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988* : Treća knjiga – Socijalistička Jugoslavija. Beograd: Nolit, 1989.
- Radović, Ranko. „Složeni i višeznačni smisao kontinuiteta u arhitekturi“. *Komunikacije*, 3, (1981), 37–47.
- Roter Blagojević, Mirjana. and Vukotić Lazar, Marta. “Between East and West – Influences on Belgrade Urban and Architectural Development from the early 19th century to the 1970s”. *Geopolitical Magazine – Cold War*, No. 1/2013 (2013), 123–135.
- Stevanović, Vladimir. „Ideological Assumption in Aesthetic Judgment of Architecture“. *Spatium International Review* No. 30, (2013), 43–45.
- Stojiljković, Danica. & Ignjatović. Aleksandar, „Towards an authentic path: Structuralism and architecture in socialist Yugoslavia”. *The Journal of Architecture*, 24,6, (2019), 853–876.
- Tošić Malešević, Nikola. „Jugoslavija i Informbiro – uzroci i početak sukoba“. *Vojno delo*, 68, 3, (2016), 302–321.
- Šuvaković, Miodrag. „Filozofija socijalističkog modernizma“. *Fenomenologija duha palanke* : Nova čitanja „Filosofije palanke“ Radomira Konstantinovića, (2008), 52–66.

Summary

Rade Mrlješ

International Style of Modern Architecture in the Context of the Repositioning of Socialist Yugoslavia on the International Scene

The changing international alliances of socialist Yugoslavia in the second half of the twentieth century caused widely different political interpretations of architecture that emerged in that period. At the same time, its ethnic, cultural, and religious heterogeneity made these interpretations even more complex. Competing concepts of modernism and socialist realism and modernization and conservatism in different relationships between the aesthetics and political meanings of architecture point to the divergent international politics of socialist Yugoslavia during the Cold War, which confirms the discursiveness of architecture as an ideological instrument.

The temporal scope of the subject research is conditioned by the key points of change that, in the time range from the early fifties to the early seventies of the twentieth century, define three basic paradigmatic changes that determine the movements of the modern direction in the architecture and urban planning of socialist Yugoslavia: (1) *Existentialism* during the fifties as a period of analyticity; (2) *Dichotomy* during the sixties to the beginning of the seventies as a period of reconciliation between rationalism and humanism; and (3) *Polyvalence* as the end of rationalism in architecture and the emergence of an economic and political paradigm.

Yugoslavia disrupted the clean stylistic division between East and West through its own version of socialist modernism, which emphasized the country's independence from any bloc. This indicates that the architecture of *Yugoslav modernism* was not geographically determined, nor was it a passive product, but an active participant in modernization, part of an ideology based on the middle path, that is, on the policy of inclusion and joining the world divided into Eastern and Western blocs.

The entire construction of that period in the context of international modernity represents a logic of reconciliation between *conservative essentialism* (which still believes in creative identity, creative authority and advocates for cultural equality) and *progressive deconstructionism* (which believes in the identity of socio-cultural construction and advocates for constructed universality and globality). The constructive ideology of late international modernity emerges from this universality and essential conservatism.

Key words: Yugoslavia, international modern, socialist modernism, Cold war, international relations

УДК 316.7:784.4.091.4(497.1)“1990”
323.22/.28(497.1)“1989/1990”

МА Милош Тирнанић, истраживач-приправник
Институт за филозофију и друштвену теорију
milos.tirnanic14@gmail.com

Оригинални научни рад
Примљен: 16. 8. 2022.
Прихваћен: 30. 9. 2022.

Песма Евровизије 1990. године: на почетку југословенске кризе

Апстракт: Овај рад има за циљ да Песму Евровизије одржану у Загребу 1990. године прикаже и објасни кроз различите историјске перспективе, и то како у ширем, општеевропском контексту настојања за унификацијом Старог континента након пада Берлинског зида и комунизма 1989. године, тако и у унутарјугословенском контексту, анализирајући на који начин се друштвено-политичка криза у Југославији манифестовала на овом музичком фестивалу, али и какву је слику држава-домаћин настојала послати у међународну јавност. Наведени случај је јединствен будући да је Песма Евровизије по први пут одржана у једној социјалистичкој држави, што је остало преседан.

Кључне речи: Песма Евровизије, Загреб, Европа, Југославија, Југославија, Европска економска заједница (ЕЕЗ), студије популарне културе.

Песма Евровизије је међународни фестивал музике, који од 1956. године организује Европска унија за радиодифузију (ЕВУ).¹ Кроз дугу историју одржавања Песме Евровизије, на фестивалу су се појављивале, поред европских земаља, и државе са азијског, па и афричког и аустралијског континента. Оно што је било заједничко свим тим државама-учесницама јесте да су све оне биле капиталистичке земље. Ипак, постојао је и изузетак. То је била Југославија, која је као једина социјалистичка држава партиципирала на фестивалу 27 пута, у периоду од 1961. до 1992. године, са паузама од 1977. до 1980. године и 1985. године.²

¹ John Kennedy O'Connor, *The Eurovision Song Contest: The Official History*, (London: Carlton Books, 2010), 8–9.

² Momčilo Karan, *Pesma Evrovizije. Od Ljiljane Petrović do Željka Joksimovića*, (Beograd: Svet knjige, 2005), 5, 33, 45.

Према правилима такмичења за Песму Евровизије победничкој земљи припада та част да организује фестивал следеће године. Ту могућност добила је и Југославија, која је на фестивалу победила 1989. године, што је представљало прву и једину победу те земље на овом такмичењу. Наредна Песма Евровизије одржана је 5. маја 1990. године у Загребу.³ У овом чланку као историјски извори анализирани су југословенска штампа, али и аудио-визуелни видео записи, као и сећања савременика и непосредних учесника догађаја примењена кроз метод *oral history* (усмена историја).

Општеевропски и југословенски контекст 1989. и 1990. године

Друга половина осамдесетих година 20. века била је време значајних политичких промена у Европи. Наиме, године 1986. ступио је на снагу Јединствени европски акт којим је иницирана монетарна и политичка унија, односно стварање Европске уније и јединственог тржишта.⁴ Три године касније, 1989. године, дошло је до таласа револуција у шест држава Источног блока: Пољској, Чехословачкој, Источној Немачкој, Мађарској, Румунији и Бугарској. У овим земљама дотадашњи комунистички режими замењени су вишестраначким демократским системима. Ови догађаји, као и рушење Берлинског зида, симбола Хладног рата и поделе Европе на капиталистички Запад и комунистички Исток, означили су слом комунизма и спуштање „гвоздене завесе“ у Европи.⁵ Исте године, амерички политички аналитичар Френсис Фукујама изнео је своју тезу о „крају историје“ и тријумфу либералне демократије као политичког модела. Коначно, расформирање Совјетског Савеза 1991. године означило је и крај Хладног рата.⁶

Када је реч о стању у Југославији у том тренутку, земља се налазила у дубокој друштвено-политичкој и економској кризи. Наиме, крајем 80-их година њену свакодневицу обележавали су учестале политичке затегнутости и тензије међу републикама и покрајинама и успон националистичких идеологија, а који су водили ка дезинтеграцији и распаду Југославије у разорним ратним сукобима до којих је дошло почетком последње деценије 20. века.⁷ Међутим, док

³ Dean Vuletic, *Postwar Europe and the Eurovision Song Contest*, (London: Bloomsbury, 2018), 128.

⁴ Милан Игрутиновић, *Југославија и Европска заједница 1957–1992: зборник докумената*, (Београд: Архив Југославије, 2020), 33.

⁵ Волтер Лакер, *Историја Европе 1945–1992*, (Београд: Clio, 1999), 669–685.

⁶ Dubravka Stojanović, *Рађање глобалног света 1880–2015.: ваневропски свет у савременом добу*, (Београд: Удружење за друштвену историју, 2015), 401–403.

⁷ Dejan Jović, *Југославија – држава која је одумрла. Успон, криза и пад Четврте Југославије (1974.-1990.)*, (Београд: Samizdat B92, 2003), 9–22.

се, с једне стране, држава суштински распадала и вршила припреме за рат, с друге стране савезна влада водила је од 1989. и током 1990. године преговоре за улазак Југославије у Европску економску заједницу (ЕЕЗ), у складу са својим настојањима за реформисањем земље и постепеним преласком са социјалистичке на тржишну привреду.⁸ Међутим, преговори савезне владе и ЕЕЗ фактички су окончани са почетком ратних дејстава у Југославији 1991. године, који су за последицу донели политичку изолованост државе, а која је недуго потом и званично престала да постоји.⁹

Победа Југославије на Песми Евровизије

Дана 4. марта 1989. године у Новом Саду одржана је Југовизија, југословенски избор за представника на Песми Евровизије. Победила је до тада потпуно непозната група *Рива* из Задра са композицијом *Rock me*, на тај начин стекавши право да брани националне боје Југославије на такмичењу. Међутим, југословенска штампа овој нумери није давала превише изгледа за постизање успеха на такмичењу. Тако је, непосредно након победе на Југовизији, у сарајевском листу *Ослобођење* ова песма оцењена као осредњег квалитета, али и као „карбонска копија“ композиције *Ја сам за плес* групе *Нови фосили*, која је представљала земљу две године раније.¹⁰ Такву атмосферу описује и Емилија Кокић, чланица бенда *Рива*, која каже да је група у швајцарски град Лозану, место одржавања надметања, испраћена без превелике дозе оптимизма, а као аргумент за ниска очекивања јавности најчешће су навођени младост и неискључиво њених чланова.¹¹

Међутим, догодило се управо оно што је мало ко очекивао. Дугогодишњи напори уродили су плодом. У финалу Песме Евровизије, које је одржано 6. маја 1989. године, победила је Југославија. Она је укупно освојила 137 бодова, оставивши иза себе Велику Британију са шест бодова мање. То је био први пут да је на овом музичком такмичењу победила једна социјалистичка земља.¹² Домаћа штампа писала је о страним реакцијама које су уследиле након југословенске победе. Тако је *Борба* пренела да је шведски вечерњи лист *Ekspresen* негативно коментарисао тријумф *Риве*, доживљавајући га као „победу једне источне земље, која је штетила угледу европске телевизије“. С друге стране, лист *Dagens*

⁸ Игрутиновић, *Југославија и Европска заједница: 1957–1992*, 35.

⁹ Tvrtko Jakovina, *Budimir Lončar. Od Preka do vrha svijeta*, (Београд: Службени гласник, 2021), 456.

¹⁰ Ognjen Tvrtković, „Carovala osrednjost“, *Oслобођење*, 6. mart 1989.

¹¹ Интервју са Емилијом Кокић, Београд, 21. 8. 2021.

¹² Vuletic, *Postwar Europe and the Eurovision Song Contest*, 121.

Niheter, наклоњен шведским социјалдемократима, са благонаклоношћу је писао о „сензационалном успеху *Риве*“.¹³

Тријумф Југославије природно је изазвао снажне реакције у домаћој штампи. Како је известио лист *Борба*, победа *Риве* обрадовала је гледаоце широм државе, а делом је приписана и наклоности жреба, пошто је југословенска група у финалу наступила последња, што је у писању овог листа оцењено као предност. Такође, исти лист доживео је победу Југославије као преко потребну, пре свега због „друштвено-политичког стања у земљи“.¹⁴ Према писању *Борбе*, у Задру, из којег је долазила победничка група, настало је неописиво славље. Град је за све време трајања финала остао готово сасвим пуст, да би после победе *Риве* Задром завладала еуфорија одушевљења. Више стотина младих Задрана окупило се на улицама и Народном тргу, како би прославили велики успех својих суграђана, при том скандирајући „братству и јединству југословенских народа и народности“.¹⁵ Један други лист, *Политика*, донео је вести о срдачном дочеку који је победничкој групи уприличен у Загребу, када ју је на аеродрому сачекала огромна маса обожавалаца и новинара.¹⁶ Према речима Емилије Кокић, члановима групе *Рива* је у родном Задру приређен још величанственији дочек. Од задарског аеродрома до Народног трга протезала се непрегледна колона аутомобила и људи, који су им клицали и поздрављали их. На градском тргу дочекало их је неколико десетина хиљада људи.¹⁷

Стога, може се закључити да је победа Југославије у *Борби*, листу који је важио за опозициони и пројугословенски, искоришћена и за јачање унутрашњег јединства земље, која се налазила у дубокој друштвено-политичкој кризи и пред распадом, док у извештавању *Политике*, листа у којем је тих година био свеприсутан националистички дискурс, то није био случај. Такође, било је скептичних коментара и у другим медијима. Наиме, у недељнику *НИН* изнесен је став да победа Југославије представља истовремено „чашу меда“, јер је дошла као потврда јединства земље, али и „повећу коску“, пошто је требало одлучити у ком ће се граду одржати наредно издање Песме Евровизије.¹⁸ Овакви написи сведочили су о све израженијим несугласицама и погоршаним односима између југословенских република и покрајина крајем 80-их година.¹⁹ Најзад, долази се до закључка да се, чак и у тренуцима славља због евровизијске победе, наглашавала дубока криза у којој се земља налазила, а да ни овај успех то није успео прикрити.

¹³ Ljiljana Dufgran-Boričić, „Evrovizija gubi dušu“, *Borba*, 12. мај 1989, 14.

¹⁴ Е. Ćirić, „Pravi šlager za Evropu“, *Borba*, 8. мај 1989, 14.

¹⁵ Исто.

¹⁶ Р. Арсенић, „Од сна до јаве“, *Политика*, 8. мај 1989, 11.

¹⁷ Интервју са Емилијом Кокић, Београд, 21. 8. 2021.

¹⁸ Милена Милорадовић, „Срећан пут, Ему Nock!“, *НИН*, 14. мај 1989, 31.

¹⁹ Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, (Београд: Clío, 2013), 367–370.

Међународна промоција Југославије на Песми Евровизије у Загребу

Организација такмичења за Песму Евровизије одувек је сама по себи представљала изазов, али и могућност да држава-домаћин покаже своје способности и гостољубивост, да се прикаже у добром светлу и на тај начин изврши адекватну самопромоцију пред лицем читаве Европе. Као и дотадашње државе-организатори такмичења, и Југославија је тежила да најпрестижнији европски фестивал искористи како би се Европи представила у што бољем светлу. У случају Југославије, ово је било нарочито важно како би се у међународној јавности поправила слика о држави која је била захваћена политичком и економском кризом. Та намера била је приметна већ и пре саме Песме Евровизије. Наиме, такмичењу у Загребу претходио је домаћи национални избор, Југовизија, на којем је одабран извођач који је требало да представља земљу на домаћем терену. Југовизија је одржана у Задру, 3. марта 1990. године. Представница телевизије Загреб, Татјана Матејаш Тајчи убедљиво је тријумфовала са песмом *Хајде да лудујемо*, коју је лист *Радио ТВ ревија* описао као „повратак златног доба попа са почетка 60-их година, у тренду ривајвала“.²⁰ Према оцени *Политике*, победи Тајчи допринела је и њена физичка појава, која је несумњиво била инспирисана имицом легендарне Мерилин Монро.²¹ Занимљиво је да у тренутку дубоке кризе државе и међурепубличких односа, посебно на релацији Србија – Хрватска, у београдској штампи није било негативних и заједљивих коментара на рачун домаће представнице.

Организовање Југовизије уједно је представљало и генералну пробу за организацију значајно већег догађаја, Песме Евровизије у мају. Како би отклонили сваку могућу сумњу у способности Југославије да организује највећи музички фестивал на Старом континенту, организатори Југовизије посветили су посебну пажњу гламуру и иновацијама, у жељи да оставе што бољи општи утисак. Југословенска штампа будно је испратила овај догађај. Према писању *Радио ТВ ревије*, динамични телевизијски пренос Југовизије започео је репортажом о Задру, месту одржавања такмичења и родном граду прошлогодишњих победника. Такмичарске композиције најављивали су кратки спотови, израђени у комбинацији играног и анимираног, а чији је режисер био Петар Радовић.²² Како је пренела *Политика*, за ову прилику специјално су из СР Немачке и Белгије изнајмљени савремени технички уређаји, попут специјалног светла *вариолајт* и мобилних камера на крану, који се до тада нису користили у телевизијским преносима у Југославији, а чији је задатак био да светлосним и визуелним

²⁰ Данило Штрбац, „Изнанађење с предумишљајем“, *Радио ТВ ревија*, 9. март 1990, 20–21.

²¹ Бранка Оташевић, „Хајде да побеђујемо“, *Политика*, 6. март 1990, 13.

²² Зоран Предић, „Задар на европском нивоу“, *Радио ТВ ревија*, 9. март 1990, 22.

ефектима употпуне доживљаје гледалаца. Према написима штампе, Југовизију је пратила и гламурозна сценографија дуга 36 метара, коју је дизајнирала позната београдска сценографкиња Милица Ејдус.²³ Таквом организацијом домаћег фестивала Југославија се представљала као држава која је ишла у корак са Европом, чак и када је било речи о модерној техници.

Према сећању Татиане Камерон (Татјане Матејаш Тајчи), као средство међународне туристичке промоције земље домаћина, непосредно пре Песме Евровизије у Загребу, послужио је званични спот за њену композицију *Хајде да лудујемо*. Службени рекламни спот снимљен је у Дубровнику, а Тајчи је, одевена у морнарско одело, презентовала многе туристичке понуде овог приморског града. Према њеним речима, осим водених лепота Јадранског мора крај Дубровника, приказане су и градска архитектура и знаменитости, како би се ставио акценат на његову изузетну културно-историјску важност.²⁴ Необично упечатљив кадар спота укључивао је појаву југословенске представнице у госпарској носилци, што је употпуњавало њен имиџ.²⁵

Два месеца након Југовизије, дошло је време да се најпрестижнији европски музички фестивал одржи у Југославији. Према речима рок критичара Петра Јањатовића, Песма Евровизије у Загребу била је медијски догађај године. Организација такве манифестације захтевала је велике припреме и представљала огроман тест за земљу која се налазила у посебно осетљивој политичкој ситуацији услед нарастајуће националне нетрпељивости.²⁶ Како је известила *Политика*, сам догађај отпочео је у понедељак, 30. априла, када су учесници такмичења обавили прве пробе. Такође, саопштено је да ће такмичење, поред држава Евровизије и Интервизије,²⁷ директно преносити и неке афричке земље, обе Америке, обе Кореје, као и Аустралија и Јапан, те да ће у том контексту фестивал у Југославији представљати праву *Мондовизију*, коју ће „милијарду гледалаца широм света имати прилику да посматра путем малих екрана“.²⁸ Ово запажање уклапало се са још увек глобалним амбицијама државе-домаћина, иако се она већ распадала, истовремено представљајући додатни мотив Југославији да се планети прикаже у позитивном светлу.

Током целокупног трајања евровизијске седмице организоване су плејаде догађаја, а све у циљу што квалитетније промоције земље-домаћина. Тако

²³ Бранка Оташевић, „Шеснаест песама, шеснаест издања“, *Политика*, 2. март 1990.

²⁴ Интервју са Татианом Камерон, Београд, 24. 8. 2021.

²⁵ *Hajde da ludujemo*, Тајчи (1990), URL:<https://www.youtube.com/watch?v=oPrXWGtNPn0>, (22. 8. 2021).

²⁶ Интервју са Петром Јањатовићем, Београд, 21. 5. 2021.

²⁷ Интервизија је била техничко-програмска организација источноевропских земаља, основана с циљем организовања заједничког емитовања телевизијског програма; пандан је Евровизији, западноевропској организацији исте врсте.

²⁸ З. Кршлак, „Спремни за врхунски медијски догађај“, *Политика*, 3. мај 1990, 13.

је, према писању *Политике*, крајем априла 1990. године у Музеју савремене уметности у Загребу приређена изложба класичних дела југословенске наивне уметности, и то близу 60 радова и скулптура Ивана и Јосипа Генералића, Матије Скурјенија, Мија Ковачића, Ивана Рабузина, Ивана Лацковића и других. Истовремено, у оквиру сталне поставке Музеја отворена је и изложба монументалних скулптура Ђорђа Креће.²⁹ На овај начин промовисано је богато стваралаштво и импозантан опус југословенских наиваца, али и слата слика Југославије као „земље уметности“. Такође, у жељи да се што боље представе природне лепоте земље, организован је и излет на Плитвичка језера, где су се такмичари из различитих европских држава међусобно упознавали и дружили, а приређивани су и сајмови цвећа, балона и олдгајмера у Загребу.³⁰

Домаћи листови доносили су вести и о специјализованим емисијама и програмима који нису имали стриктне везе са фестивалом, али су загревали гледалиште пред велики медијски спектакл, односно велико финале. Тако је *Политика* извештавала да је загребачка телевизија емитовала репортажу о старим загребачким кафанама, али свој допринос загревању за Песму Евровизије дала је и телевизија Београд, приказавши емисију *Недељно поподне са Јованом Павличеком*, у којој су гледаоцима предочене све битне информације у вези са фестивалом, а гостовала је и југословенска представница Тајчи.³¹ Сва ова дешавања указивала су на настојања Југословенске радио-телевизије (ЈРТ) да путем Песме Евровизије покаже јединство земље, а истовремено прикрије међусобне унутрашње несугласице пред лицем Европе и света.

Финале Песме Евровизије одржано је 5. маја 1990. године у дворани Ватрослав Лисински у Загребу. Тог 5. маја обележавао се и Дан Европе, што је у потпуности кореспондирало са општим друштвено-политичким стањем на континенту и жељом за европском унификацијом.³² У директном телевизијском преносу финала, два филма непосредно су промовисала земљу домаћина. На самом почетку преноса, као нека врста уводне шпице, пуштен је кратки филм под насловом *Zagreb: City of Music*, који је гледаоцима у свим деловима Европе презентовао град одржавања такмичења. У филму је представљена богата музичка традиција и културно-историјско богатство Загреба кроз различите варијације евровизијске шпице, као спој традиционалног и модерног.³³

Други филм, емитован у ревијалном делу програма, у десетоминутном трајању промовисао је југословенски туризам и носио је назив *Yugoslav Changes*.

²⁹ Исто.

³⁰ *Eurovision Zagreb 1990 – Behind the Scenes / Zajedno '90 u Zagrebu*, URL:<https://www.youtube.com/watch?v=IRILOX-SgyU>, (24. 8. 2021).

³¹ Бранка Оташевић, „Увертира за суботу“, *Политика*, 4. мај 1990, 13.

³² Vuletic, *Postwar Europe and the Eurovision Song Contest*, 128.

³³ *Eurovision Song Contest 1990*, URL:<https://www.youtube.com/watch?v=oTE1h8dsVAc&t=5016s>, (22. 8. 2021).

У њему су представљене природне и друштвене лепоте свих делова социјалистичке Југославије. У телевизијском преносу, пред очима гледалаца широм Европе непрестано су се смењивали кратки кадрови планина, мора, плажа, језера, житних поља, шума, водопада, нудистичких плажа, различитих спортова, хране и пића. Југославија је у филму приказана и као мултиконфесионална држава, у сценама миса у католичкој и православној цркви, али и у џамији и синагоги. Могле су се препознати и културне знаменитости и туристичке локације, а међу њима и Свети Стефан, Бока Которска, Дубровник, Башчаршија, мост у Мостару, споменик Победник, Голубачка тврђава и Гамзиград. Све ове кадрове пратила су ведра, насмејана и срећна лица свих народа Југославије.³⁴ Једноставно, овај филм представљао је све лепоте мирног живота обичних, радних људи у Југославији, а истовремено и показивао културне разлике њених народа, што је у потпуности одговарало концепту *братства и јединства* којег је у реалности било све мање, али и тадашњем концепту *unity in diversity (јединство различитости)* који је пропагирала Европа. Тако се Југославија промовисала као идилична земља која је ишла напред, али и држала корак са Европом и била спремна да јој се прикључи.

Телевизијски пренос Песме Евровизије у Загребу употпуњавала је и до тада невиђена, необична иновација. Наиме, по први пут креирана је званична евровизијска маскота, под симболичним називом *Eurocat*. Креатор маскоте био је Југословен Јошко Марушић.³⁵ Симпатична новина побудила је интересовање српске штампе. Према писању *Политике*, Еурокет је представљао анимираног јунака који је имао улогу најављивача наступа различитих држава, али и стилске фигуре која је уобличавала трочасовни телевизијски пренос.³⁶ У складу са Европском годином туризма која је обележавана 1990. године,³⁷ Еурокет је, заједно са гледаоцима широм света, „посматрао“ осмишљене телевизијске разгледнице држава пред њихове наступе, које су сасвим биле у функцији туристичке промоције.³⁸ И креација евровизијске маскоте показивала је колике је напоре уложила југословенска телевизија у планирању програма до најситнијих детаља како би се показала дораслом у организацији једног таквог спектакла какав је била Песма Евровизије.

На Песми Евровизије у Загребу појавили су се и високи државни званичници. Како је пренела *Политика*, тадашњи председник Председништва СФРЈ др Јанез Дрновшек присуствовао је догађају. Осим Дрновшека, овај телевизијски

³⁴ *Eurovision 1990 – Interval act: Yugoslav Changes*, URL: <https://www.youtube.com/watch?v=C9ia5d6w40U>, (24. 8. 2021).

³⁵ Apostolos Lampropoulos, „Lausanne – Zagreb via Berlin, or heading for an unseen Europeaness“, *Journal of European Popular Culture*, 4, no. 2 (2013), 147.

³⁶ Бранка Оташевић, „Победила је Италија“, *Политика*, 6. мај 1990, 12.

³⁷ Lampropoulos, „Lausanne – Zagreb via Berlin, or heading for an unseen Europeaness“, 146.

³⁸ Бранка Оташевић, „Победила је Италија“, *Политика*, 6. мај 1990, 12.

спектакл пратили су и члан Председништва СФРЈ др Стипе Шувар, председник СИБ-а Анте Марковић, председник Председништва СРХ Иво Латин, као и бројни јавни, научни и културни радници Загреба, Хрватске и Југославије.³⁹ Присуство највиших државних руководилаца на Песми Евровизије у Загребу сведочило је о томе колики је политички значај дат догађају, што је ван сваке сумње имало за циљ да се у међународну јавност пошаље слика јединства Југославије на федералном нивоу, у време када су већ били евидентни међусобно удаљавање и нетрпељивост између републичко-покрајинских руководства.

Домаћа штампа се у својим текстовима осврнула и на финансијски аспект највеће европске музичке смотре. Према сазнањима *Политике*, организација Песме Евровизије у Загребу стајала је југословенску телевизију баснословних 5 милиона фунти, што је, како је навео овај лист, представљало до тада најкупље издање фестивала.⁴⁰ Слична оцена могла се наћи у и *НИИ*-у, који је изнео тврдњу да је фестивал у Загребу коштао 14 милиона марака.⁴¹ Месец дана након такмичења, у тексту *Борбе* објављена је информација да је за такмичење било предвиђено 5,5 милиона немачких марака, али је потрошено „свега“ 4 милиона, те је остварена уштеда од 1,5 милиона ДМ.⁴² Организација Песме Евровизије у Загребу у домаћим листовима оцењена је као успешна. Према писању *Борбе*, фестивал је протекао готово беспрекорно у техничко-организационом смислу.⁴³ Необичан коментар у вези са организацијом фестивала остао је забележен у *Политици*, чија је дописница духовито упоредила прецизност с којом је Југославија спровела ово такмичење са тачношћу Јапанаца – „Југословени (скоро) као Јапаници!“.⁴⁴ Тако је у домаћој штампи Југославија представљена као економична, компетентна, организационо способна и технолошки модерна држава.

На крају, можда и најсликовитији опис такмичења у Загребу дао је лист *Борба*, ослонявајући га „треном безбрижности, оптимизма и животне радости“.⁴⁵ Међутим, ни тај „трен“ није био лишен националистичких импликација, о чему ће бити више речи у наставку.

³⁹ Исто.

⁴⁰ З. Кршлак, „Спремни за врхунски медијски догађај“, *Политика*, 3. мај 1990, 13.

⁴¹ Данило Штрбац, „Лаке ноте, тешка политика“, *НИИ*, 13. мај 1990, 44–45.

⁴² В. Кнежевић, „Оdobраванја и резерве“, *Borba*, 15. јун 1990, 11.

⁴³ Е. Ћирић, „Nadmetanje političkih nota“, *Borba*, 8. мај 1990, 8.

⁴⁴ Бранка Оташевић, „Италија поздравља Европу“, *Политика*, 7. мај 1990, 10.

⁴⁵ Е. Ћирић, „Karika koja spraja“, *Borba*, 8. мај 1989, 8.

Слика Европе кроз писање и сећање на Песму Евровизије у Загребу

Такмичење за Песму Евровизије постало је, у контексту таласа демократи-зације који је уследио након 1989. године, идеална платформа за промовисање идеја прогреса и уједињавања европских држава, о чему су сведочили и текстови југословенских новина и листова о овој теми. Тако је прва назнака „уједињене Европе“ у контексту Песме Евровизије забележена управо 1989. године, након прве и једине победе Југославије на овом такмичењу. Према писању листа *Борба*, тријумф југословенске групе *Рива* представљао је потврду да баш таква Европа, Европа која се припрема на политичко уједињење и стварање заједничког тржишта, хоће да прими и Југославију у своју заједницу и тиме прошири своје границе. Победа Југославије на такмичењу, према оцени овог листа, протумачена је као „стицај историјских и других могућности“, док је истовремено она била и доказ да и Југославија хоће да постане део уједињене Европе.⁴⁶ Представа уједињене Европе као инклузивне заједнице која је спремна да у своје границе укључи и Југославију, а у каквом контексту је доживљена и победа на Песми Евровизије, свакако је била под утицајем југословенске спољне политике, будући да је Савезно извршно веће СФРЈ имало у плану да крајем 1989. године иницира отпочињање преговора о приступању Европској економској заједници.⁴⁷ У складу с тим требало би посматрати овакве констатације листа *Борба*.

Слика уједињене Европе била је најизраженија у југословенској штампи приликом извештавања о Песми Евровизије 1990. године, одржаној управо у Југославији, у Загребу, свега шест месеци након пада Берлинског зида⁴⁸. Према писању новина и листова, на такмичењу су се рефлектовале вредности и идеје слободе и заједништва европских народа, односно „Европе без граница“. Како је пренела *Борба*, Европа се одлучила на уједињење чак и у песми, те су на Песми Евровизије у Загребу у први план избиле управо песме са политички ангажованим текстовима. Норвешка је, с композицијом под насловом *Бранден-буришка капија*, славила пад Берлинског зида и уједињење западног и источног Берлина, но истовремено и уједињење западног и источног дела европског континента.⁴⁹ И аустријска песма нашла је инспирацију у паду Берлинског зида, док је Ирска, са песмом *Somewhere in Europe*, певала о љубавном путовању кроз различита места Европе, славећи Европу без граница након 1989. године.⁵⁰

⁴⁶ Е. Ћирић, „Pravi šlager za Evropu“, *Borba*, 8. мај 1989, 14.

⁴⁷ Јакovina, *Budimir Lončar: Od Preka do vrha svijeta*, 452–456.

⁴⁸ Lampropoulos, „Lausanne – Zagreb via Berlin, or heading for an unseen Europeaness“, 141.

⁴⁹ Е. Ћирић, „Nadmetanje političkih nota“, *Borba*, 8. мај 1990, 8.

⁵⁰ Marilena Zarouliá, „‘Sharing the Moment’: Europe, Affect, and Utopian Performatives in the Eurovision Song Contest“, *Performing the ‘New’ Europe: Identities, Feelings and Politics in the Eurovision Song Contest*, edited by Karen Fricker, Milija Gluhovic, (London: Palgrave Macmillan, 2013), 34.

Тематика немачке песме *Frei zu leben* (*Слободни да живимо*) била је слична, а тицала се новоосвојене слободе европских, а посебно немачког народа, после пада „гвоздене завесе“.⁵¹

О порукама уједињења извештавала је и *Политика*. Према писању овог листа, Песму Евровизије у Загребу обележила је слика „распеване и песмом уједињене Европе“, чије су поруке слободе и апели мира били разумљиви и блиски целом свету.⁵² Према сећању Петра Јањатовића, који је као новинар присуствовао на фестивалу маја 1990. године, атмосфера у Загребу била је за време целокупног трајања такмичења у потпуности испуњена позитивним духом уједињења Старог континента и рушења граница, као некада у време хипи покрета. Константно се говорило о прогресу, слободном протоку робе, капитала и људи, једноставно – о Европи у којој неће бити граница међу државама. Самим тим, уједињавање Европе доживљавано је као велики цивилизацијски напредак, који је следио након краја хладноратовске ере.⁵³

Победница Песме Евровизије у Загребу била је Италија, са песмом *Insieme: 1992* (*Заједно: 1992*), која је експлицитно представљала оду идеји формирања европског јединственог тржишта и стварању Европске уније.⁵⁴ Тако је у извештавању недељника *НИН* победничка песма означена као позив Европи на живот под истим небом и истом заставом, и то баш у време када су зидови почели да се руше.⁵⁵ С друге стране, *Политика* је пренела и изјаву победника, Италијана Тота Кутуња, у којој је он нагласио да је италијанска песма апел, симбол и жеља за уједињавањем европских народа. Према његовим речима, она је била намењена и Југословенима, како би и они што пре постали део такве, уједињене Европе.⁵⁶ Долази се до закључка да у југословенској штампи није креирана једино слика Европе која се одлучила на обједињавање. Била је то Европа која је директно позивала и Југославију на политичко-економску сарадњу и настојала да је укључи у своје интегративне процесе. Међутим, у југословенској држави увелико су били отпочели дезинтегративни процеси, који не само да су представљали препреку укључивању Југославије у Европску економску заједницу, већ су довели и до њеног коначног распада годину дана касније.

Осим политичке представе Европе, приликом извештавања југословенске штампе о Песми Евровизије 1990. године посебно је била изражена и слика „отвореног европског друштва“. Промоција европског друштва као мултикултурног, друштва спремног да прихвати припаднике различитих нација и култура,

⁵¹ Vuletic, *Postwar Europe and the Eurovision Song Contest*, 128.

⁵² „Распевана Европа у Загребу“, *Политика*, 11. мај 1990.

⁵³ Интервју са Петром Јањатовићем, Београд, 21. 5. 2021.

⁵⁴ Vuletic, *Postwar Europe and the Eurovision Song Contest*, 139.

⁵⁵ Данило Штрбац, „Лаке ноте, тешка политика“, *НИН*, 13. мај 1990, 44–45.

⁵⁶ Бранка Оташевић, „Италија поздравља Европу“, *Политика*, 7. мај 1990, 10.

свакако је била у складу са концептом „уједињене Европе“ након пада Берлинског зида. Тако је у листу *Политика* изашла заједничка фотографија француске представнице, певачице црне пути по имену Жоел Урсул, с једне, и југословенске представнице Тајчи, са друге стране.⁵⁷ Француска песма *White and Black Blues* славила је мултикултуралност европског друштва, које је било спремно да превазиђе све предрасуде према људима различитих боја коже.⁵⁸ Потврда европске отворености и инклузивности, према оцени овог листа, стигла је већ приликом гласања, када је Француска, управо са таквом песмом, заузела високо друго место.⁵⁹ Истовремено, штампа је указивала да је баш таква, мултикултурна Европа, спремна да прихвати и југословенско друштво унутар својих граница, што је одговарало тадашњем политичком дискурсу савезног руководства, које је водило преговоре за улазак земље у Европску економску заједницу.⁶⁰

Директна употреба политике на Песми Евровизије у Загребу

Од првог издања Песме Евровизије, правилником је било прописано да је сваки вид уплитања политике на фестивалу забрањен. Међутим, иако првенствено замишљено као музички догађај, такмичење за Песму Евровизије одувек је служило и као платформа за пропагирање политичких идеја, вредности и уверења, али и као ехо-хала за међунационална ривалства.

Овај тренд нарочито се испољио на Песми Евровизије 1990. године у Загребу, када су композиције различитих земаља недвосмислено биле заогрнуте оредом политике. Како је истицала штампа у Југославији, кроз своје ангажоване текстове оне су провлачиле теме пада Берлинског зида, „гвоздене завесе“ и уједињења Немачке, на тај начин пропагиравши идеју уједињења Европе кроз каснију Европску унију.⁶¹ Тако су Норвешка (*Брандебуришка капија*), Аустрија (*Нема више зидова*) и Немачка (*Слободни да живимо*) певале о рушењу зидова, алудирајући на пад Берлинског зида, док је тема ирске, финске, британске и швајцарске песме била новоосвојена слобода након слома комунизма. Италијан Тото Кутуњо је својом песмом *Insieme: 1992* отворено позивао на уједињење Европе, забележивши тријумф у Загребу.⁶² Може се закључити да су то издање Песме Евровизије обележиле поруке мира.

⁵⁷ „Распевана Европа у Загребу“, *Политика*, 11. мај 1990.

⁵⁸ Heiko Motschenbacher, *Language, Normativity and Europeanisation: Discursive Evidence from the Eurovision Song Contest*, (London: Palgrave Macmillan, 2016), 248.

⁵⁹ „Распевана Европа у Загребу“, *Политика*, 11. мај 1990.

⁶⁰ Игрутиновић, *Југославија и Европска заједница: 1957–1992*, 35.

⁶¹ Бранка Оташевић, „Победила је Италија“, *Политика*, 6. мај 1990, 12.

⁶² Vuletic, *Postwar Europe and the Eurovision Song Contest*, 128–129.

Међутим, на унутарјугословенском плану, Песма Евровизије у Загребу 1990. године постала је платформа за испољавање политичке нетрпељивости међу завађеним републичким елитама. Иако су се још током осамдесетих година на такмичењу за Песму Евровизије, али и на југословенском предизбору, Југовизији рефлектовале политичке тензије и напетости између Срба и Хрвата, затегнутост у политичким односима Београда и Загреба доживела је кулминацију управо на евровизијском такмичењу одржаном у Југославији. Према сећању Петра Јањатовића, који је маја те године читаву евровизијску недељу провео у Загребу, одмах по приспећу осетила се промена у политичком дискурсу. И сам изглед града илустровао је овакву атмосферу – читав град био је у „коцкастом“ дезену, свуда су биле постављене хрватске заставе, популарне „шаховнице“. Та промена симболизовала је „пробуђену Хрватску“. Сасвим супротно од тога, није било могуће уочити југословенске заставе у граду, иако се држава-домаћин такмичења звала Југославија.⁶³ Према речима овог рок критичара, та појава била је најбољи индикатор времена када у тој земљи заједничко више није постојало, односно времена раздвајања и сукоба. Оваква атмосфера у Загребу била је узрокована политичким догађајима. Наиме, свега дан након финала Песме Евровизије, 6. маја 1990. године одржан је други круг првих вишепартијских парламентарних избора у Хрватској, на којима је победила национално дефинисана Хрватска демократска заједница (ХДЗ).⁶⁴

Из наведених разлога, ни Песма Евровизије није могла да протекне без политичких импликација и инцидента. Ово се манифестовало на примеру избора водитељског пара. Како је објавила *Политика*, у марту 1990. године донета је одлука да ће водитељски пар предстојећег такмичења чинити доајени телевизије Загреб, Хелга Влаховић и Оливер Млакар. Као „резервни“ пар водитеља одабрани су Београђанка Дубравка Марковић и Загрепчанин Рене Медвешчак. Од раних 80-их година, Дубравка Марковић била је најпознатија водитељка музичких емисија, а њена емисија *Хит месеца* представљала је главну платформу музичке сцене *новог вала*.⁶⁵ Међутим, непосредно пред финале фестивала, током евровизијске недеље, на конференцији за новинаре први водитељски пар Млакар-Влаховић саопштио је да подноси неопозиву оставку на функције водитеља, наводно због неприкладних новинарских коментара на рачун њихове старости (Млакар је тада имао 54, а Влаховићева 45 година). На тај начин нови водитељски пар постали су „резерве“, Дубравка Марковић и Рене Медвешчак.⁶⁶ Међутим, ова одлука наишла је на жесток револт гледалаца у Хрватској. Дешавања „иза кулиса“ која су уследила постала су предмет написа

⁶³ Интервју са Петром Јањатовићем, Београд, 21. 5. 2021.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ Бранка Оташевић, „Водитељи доајени“, *Политика*, 31. март 1990, 47.

⁶⁶ В. Кнежевић, „Senzacija oko voditelja“, *Borba*, 4. мај 1990, 9.

у домаћој штампи. Како је пренео лист *Борба*, упућене су директне терористичке претње водитељки из Београда, Дубравки Марковић, али и неким другим „нехрватским“ личностима ангажованим око Песме Евровизије.⁶⁷ О претњама упућеним водитељки извештавала је и *Политика*. Према писању овог листа, у такмичење које је промовисало пријатељство и ведрину међу нацијама умешале су се политичке, па и националистичке и шовинистичке страсти. Гледаоци нису само телефонским позивима и телеграмима инсистирали да се задржи првобитни водитељски пар, већ су отворено, терористички претили младој водитељки из Београда уколико се буде „мешала“ у „хрватско“ представљање Европи и свету.⁶⁸ Слични написи могли су се пронаћи и на страницама *НИН-а*. Песма Евровизије у Загребу показала је, према оцени недељника, да је Југославија још далеко иза развијеног света, поготово због међунационалне нетрпелљивости. Националистичке импликације нашле су одраза у скандалу око водитеља, када су Дубравки Марковић упућиване телефонске претње због тога што се „дрзнула умешати у хрватско представљање Европи“.⁶⁹ Како је навео *НИН*, притисци су још више задобили политички карактер, када су неки високи политички функционери, у страху од избијања немира, назвали Горана Радмана, извршног продуцента такмичења, убеђујући га да се извини Млакару и Влаховићевој. Према оцени листа, могућност да Песму Евровизије води једна Српкиња била је равна издаји за многе у Загребу и Хрватској, што је представљало само још један доказ утицаја и моћи Хрватске демократске заједнице, али је показало и разједињеност југословенске заједнице.⁷⁰

Ови наводи нашли су потврду и у сећању Дубравке Марковић, главне мете овог скандала. Према речима несудођене водитељке Песме Евровизије у Загребу, њен избор изазвао је велики скандал у хрватској јавности. Готово одмах отпочела је кампања против ње. Уследили су анонимни телефонски позиви, који су јој чак претили и физичком ликвидацијом, тако да је било неопходно да се предузму ванредне мере безбедности – испред њене хотелске собе постављена је стража, задужена за њену сигурност. Напету атмосферу употпунили су и натписи који су осванули у загребачкој штампи, попут „Неће нама једна Српкиња у сред Загреба да води програм“.⁷¹ Према сећању Дубравке Марковић, збуњени званичници Песме Евровизије били су упућени у тензије око избора водитељског пара, но нису их приписивали националистичким страстима, већ су сматрали да се радило о сукобу генерација.⁷² Под оваквим

⁶⁷ Е. Ћирић, „Nadmetanje političkih nota“, *Borba*, 8. мај 1990, 8.

⁶⁸ Бранка Оташевић, „Италија поздравља Европу“, *Политика*, 7. мај 1990, 10.

⁶⁹ Данило Штрбац, „Лаке ноте, тешка политика“, *НИН*, 13. мај 1990, 44–45.

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Интервју са Дубравком Марковић, Београд, 12. 4. 2021.

⁷² Исто.

пресингом, на крају су ипак Хелга Влаховић и Оливер Млакар били они који су водили такмичење у Загребу.⁷³

Закључак

Песма Евровизије одржана у Загребу била је медијски догађај године у Југославији. Као домаћин, Југославија је настојала да изврши адекватну само-промоцију и да се Европи прикаже у позитивном светлу, како би побољшала нарушену слику насталу услед очигледне политичке кризе. Ова тенденција манифестовала се већ на националном избору, али и на самој Песми Евровизије, како у организацији различитих културних дешавања, тако и у техничким и другим иновацијама. Приликом директног преноса такмичења у Загребу, кроз филмове је промовисан и туризам у Југославији, а појава високих државних функционера слала је слику о јединственој и компетентној држави која је ишла напред. Политичка слика Европе која се профилисала у писању југословенске штампе и сећањима савременика на тему Песме Евровизије била је представа „уједињене Европе“. Будући да је таква слика Европе укључивала и Југославију унутар својих граница, из тог разлога представљена је као позитивна. Ипак, ову позитивну слику Европе требало би довести у везу са спољном политиком Југославије и посматрати је у контексту југословенске иницијативе за чланство у ЕЕЗ 1989. и 1990. године, до чега на крају ипак, није дошло. Сличне оцене могу се извести и у случају слике европског друштва, које је приказано као мултикултурно и отворено друштво које је прихватало етничке и културне различитости. Најзад, политичке тензије између Београда и Загреба рефлектовале су се и на такмичењу за Песму Евровизије, и то приликом избора водитељског пара, што се може посматрати као пример дубине друштвено-политичке кризе која је потресала Југославију и која је свега годину дана касније довела до њеног распада.

⁷³ Е. Ч. Б. К. „Хелга и Оливер ипак водитељи“, *Борба*, 4. мај 1990, 14.

Izvori i literatura

Politika

Borba

NIN

Radio TV revija

Oslobođenje

„*Hajde da ludujemo*”, Tajči (1990), URL:<https://www.youtube.com/watch?v=oPrXWGtN-Pn0>, (22. 8. 2021).

„*Eurovision Zagreb 1990 – Behind the Scenes / Zajedno '90 u Zagrebu*”, URL:<https://www.youtube.com/watch?v=IRILOX-SgyU>, (24. 8. 2021).

„*Eurovision Song Contest 1990*”, URL:<https://www.youtube.com/watch?v=oTE1h8ds-VAc&t=5016s>, (22. 8. 2021).

„*Eurovision 1990 – Interval act: Yugoslav Changes*”, URL:<https://www.youtube.com/watch?v=C9ia5d6w40U>, (24. 8. 2021).

Интервју са Петром Јањатовићем (21. 5. 2021)

Интервју са Тагианом Камерон (24. 8. 2021)

Интервју са Емилијом Кокић (21. 8. 2021)

Интервју са Дубравком Марковић (12. 4. 2021)

Čalić, Mari-Žanin. *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Beograd: Clio, 2013. (ćirilica)

Igrutinović, Milan. *Jugoslavija i Evropska zajednica 1957–1992: zbornik dokumenata*, Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2020. (ćirilica)

Karan, Momčilo. *Pesma Evrovizije. Od Ljiljane Petrović do Željka Joksimovića*. Beograd: Svet knjige, 2005.

Jakovina, Tvrtko. *Budimir Lončar: Od Preka do vrha svijeta*, Beograd: Službeni glasnik, 2021.

Jović, Dejan. *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrtе Jugoslavije (1974.-1990.)*, Beograd: Samizdat B92, 2003.

Laker, Volter. *Istorija Evrope 1945–1992*. Beograd: Clio, 1999. (ćirilica)

Lampropoulos, Apostolos. “Lausanne – Zagreb via Berlin, or heading for an unseen European-ness”. *Journal of European Popular Culture*, 4, no. 2 (2013), 139–154.

Motschenbacher, Heiko. *Language, Normativity and Europeanisation: Discursive Evidence from the Eurovision Song Contest*. London: Palgrave Macmillan, 2016.

O’Connor, John Kennedy. *The Eurovision Song Contest: The Official History*. London: Carlton Books, 2010.

Stojanović, Dubravka. *Rađanje globalnog sveta 1880–2015: vanevropski svet u savremenoj dobi*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2015.

- Vuletic, Dean. *Postwar Europe and the Eurovision Song Contest*. London: Bloomsbury, 2018.
- Zaroulia, Marilena. “‘Sharing the Moment’: Europe, Affect, and Utopian Performatives in the Eurovision Song Contest”. *Performing the ‘New’ Europe: Identities, Feelings and Politics in the Eurovision Song Contest*, edited by Karen Fricker, Milija Gluhovic, London: Palgrave Macmillan, 2013, 31–52.

Summary

Miloš Tirnanić, MA

The Eurovision Song Contest of 1990: The Beginning of the Yugoslav Crisis

After the victory of Yugoslavian group Riva in 1989, next year the Eurovision Song Contest was held in Zagreb, Yugoslavia. The competition occurred at the time of political changes in Europe. In 1989 communism fell in Eastern Europe and the entire continent was caught in a wave of democratization, as communist regimes were replaced by multiparty democratic systems. This political change had its reflection in the Eurovision Song Contest in 1990, which mirrored the spirit of the European unification as expressed through the topics of compositions, celebrating new changes and freedoms. The winning song, Italy's *Insieme: 1992*, promoted European unity through the formation of the European Union, scheduled for 1992.

On the other hand, the host country – Yugoslavia was in deep political, social and economic crisis. Therefore, the Eurovision Song Contest in Zagreb represented a “different reality” in relation to the everyday life of the Yugoslav society, filled with disagreements and conflicts between the federal and republican leaderships. Yugoslavia tried to improve its image in the international community through a demanding, but still successful organization of the most prestigious European music festival. However, even at the Eurovision Song Contest there were tensions that had a political and nationalist background, which was an indicator of the depth of the crisis that Yugoslavia was facing, and eventually that led to the country's disintegration a year later.

Key words: the Eurovision Song Contest, Zagreb, Europe, Yugoslavia, Yugovision, European Economic Community (EEC), studies of popular culture.

Душица Стојановић, МА историчар
Институт за новију историју Србије
dusicas996@gmail.com

Оригинални научни рад
Примљен: 21.10.2022.
Прихваћен: 4.11.2022.

Александар Солжењин у совјетско- југословенским дипломатским односима (1962–1980)

Апстракт: *О односу према Александру Солжењину и његовим делима у Југославији постоје радови који говоре о томе каква је слика о њему стварана у југословенској штампи. Међутим, слика о Солжењину из перспективе југословенских званичних институција није довољно истражена. Циљ овог рада је да се кроз архивску грађу прати динамика односа југословенских званичних институција (пре свега дипломатије) према Александру Солжењину и његовим делима током шездесетих и седамдесетих година XX века.*

Кључне речи: Александар Солжењин, југословенско-совјетски односи, Један дан Ивана Денисовича, Архипелаг Гулаг, југословенска дипломатија

Александар Солжењин је због оштре критике совјетске власти и ставова о историјским догађајима и личностима исказаним у својим књижевним и публицистичким радовима оставио значајан траг у историји и књижевности. Својим делима утицао је и на југословенску књижевност¹. Такође, његова личност и дела нашла су своје место и у односима Југославије и Совјетског Савеза. Због тога је, поред анализе његових дела са књижевног становишта, потребно истражити и његов живот и рад и из перспективе историографије. Историографских

¹ Миодраг Сибиновић, „Актуелна књига о Солжењину која је потребна и српском читаоцу”, у: *Александар Солжењин: уметник, мислилац, пророк*, Жорж Нива (Београд: Ново дело, 1999), 172.

радова који говоре о месту Солжењицина у односима Југославије и Совјетског Савеза нема много. Има текстова који се баве приказом историјских догађаја и личности у Солжењициновим делима, као што су они који анализирају књигу *Црвени точак*.² Поред тога, овај аутор спомиње се у историографским радовима у контексту расправе о цензури³, као и у онима који се баве Солжењицином у југословенској штампи током шездесетих и седамдесетих година XX века.⁴ Узимајући у обзир променљивост односа Југославије и Совјетског Савеза током шездесетих и седамдесетих година, сматрамо да је важно истражити како су званичне југословенске институције посматрале Солжењицина и догађаје у Совјетском Савезу у чијем се средишту писац нашао. Потребно је приказати и динамику односа према Солжењицину и његовим делима кроз слику званичних односа две државе током шездесетих и седамдесетих година XX века, у време када су се Југославија и Совјетски Савез трудили да, и поред криза као што је била интервенција Варшавског пакта у Чехословачкој 1968, одрже релативно нормалне односе. У оквиру тога Југославија је настојала да не даје Совјетском Савезу битне уступке.⁵

Један дан Ивана Денисовича је Солжењициново дело које описује живот затвореника у стаљинистичком логору. Први пут је у Совјетском Савезу објављено 1962. године⁶. Дело представља оштру критику Стаљиновог режима, што је тадашња власт у СССР храбрила и одобравала. Имајући у виду да се Хрушчовљево време карактерише критиком Стаљиновог култа личности, објављивање дела *Један дан Ивана Денисовича* не чуди. Његово издавање било је одобрено на састанку Президијума ЦК КПСС. Пре тога је Александар Твардовски, уредник часописа *Новый мир* и књижевник познат по поеми *Василиј Тјоркин*, о рукопису обавестио Одељење ЦК за културу, а и самог Хрушчова. Овај часопис посебно је у време Твардовског предњачио у либералном ставу према култури и покушавао је да се одупре бирократској контроли⁷. Објављивањем оваквих дела настојало

² Видети у: Зоран Бајин, „Црвени точак Александра Солжењицина и његова „рехабилитација“ Столипина”, *Токови историје*, 1–2, (2007), 245–259; Немања Девећ, „Поглед Александра Солжењицина на кључне догађаје из Фебруарске и Октобарске револуције у делу „Црвени точак“”, *Студије историје Иларион*, 1, 2 (2018), 31–38.

³ Radina Vučetić, *Monopol na istinu: partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*, (Београд: Clio, 2016)

⁴ Видети у: Dušan Puvčić, „Yugoslav reactions to Solženicyн“, *The Slavic and East European Journal*, 29, No. 3 (1985), 297–312.

⁵ Đoko Tripković, *Jugoslavija- SSSR 1956-1971*, (Београд: Institut za savremenu istoriju, 2013), 305.

⁶ Жорж Нива, *Александар Солжењицин: уметник, мислилац, пророк*, (Београд: Ново дело, 1999), 12.

⁷ Григорий Г. Водолазов, „«Новый мир» Твардовского: власть и общество“, *Култура. Власть. Социализм. Противоречия и вызовы культурных практик СССР Луначарский и не только*, Зборник радова, ур. Л. А. Булавка, (Москва: ЛЕНАНД, 2013), 270; 480.

се да се створи линија до које се могло ићи у критици власти. Такође, оштри чланци који су критиковали неко дело требало је да буду „индикатори правца“ књижевницима приликом писања. На тај начин спроводила се и аутоцензура, али и слала порука јавности о границама дозвољеног у уметности.⁸

О објављивању дела *Један дан Ивана Денисовича* југословенске дипломате трудиле су се да сазнају из више извора, али и да потврде њихову тачност, на шта наводи, на пример, реченица записана на маргини једног извештаја из Москве: „Јевтушенко ово потврђује“. Белешка показује да је совјетски песник Јевгениј Јевтушенко (Гангнус) наступао као информатор југословенске амбасаде. После објављивања приповетке уследило је врење међу уметницима, а многи су разумели да је на снази „нова политика“ која позива на критику свега што је било у претходном периоду и да треба да пишу о Стаљину само у контексту репресија.⁹

Југословенска амбасада пратила је ситуацију у совјетској књижевности, укључујући и догађаје у вези са Солжењицином. У извештајима из Москве који говоре о стању у култури у Совјетском Савезу међу позитивно оцењеним књижевницима у извештају амбасадора Добривоја Видића налазио се и Солжењицин.¹⁰ Индикатор за оцену квалитета књижевника у писању југословенских дипломата била је оштрина у критици Стаљина. Указивано је на очигледне промене — процес дестаљинизације у време Хрушчовљеве власти омогућио је критику Стаљиновог режима, а у области књижевности омогућио објављивање дела аутора чији радови нису дуго или уопште штампани у Стаљиново време.¹¹ Солжењициново дело је у децембру 1963. године било предложено за Лењинову награду, тада највећу награду у Совјетском Савезу. У извештају југословенске амбасаде који говори о томе да је *Један дан Ивана Денисовича* покренуо полемику у Совјетском Савезу истиче се да се негативне оцене овог дела углавном могу видети у текстовима написаним од стране људи који се не баве списатељским радом.¹²

Солжењицинова кандидатура за Лењинову награду била је одбијена, што су западни совјетолози сматрали као наговештај да ће Хрушчов ускоро пасти, што је ускоро постала реалност. Годину дана после тога Солжењицин је поново био у немилости јер је наставио са критиком Стаљиновог режима, али се ситуација у Совјетском Савезу већ променила. Његов роман *Круг први* о совјетским интелектуалцима који су у Стаљиново време радили, након осуде у затворским

⁸ Radina Vučetić, *Monopol na istinu*, 49.

⁹ Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМСП РС), Политичка архива (ПА), 1963, СССР, ф124, 411460. О неким проблемима у књижевности и уметности после саветовања у Кремљу.

¹⁰ ДАМСП РС, ПА, 1967, СССР, ф142, 444779. Четврти конгрес совјетских писаца.

¹¹ История русской культуры IX – XX вв. ур. Л.В. Кошман, (Москва: Дорфа, 2004), 434.

¹² ДАМСП РС, ПА, 1964, ф201, 47473. У вези предлога да се Солжењицину додели Лењинова награда за приповетку „Један дан Ивана Денисовича“.

лабораторијама, није био одобрен, а текст је био заплешен. Након тога, поново су се јавиле критике у Совјетском Савезу на рачун његових старијих дела¹³.

Доступна архивска грађа показује да није било никаквих реакција из Совјетског Савеза на објављивање у Југославији Солжењициновог *Једног дана Ивана Денисовича*. Очито се није радило о ставу према књижевности, већ о политичком гесту. Први део приче објављен је у водећем београдском листу *Политика* новембра 1962. године¹⁴. Следеће године београдска издавачка кућа *Култура* објавила је у целини *Један дан Ивана Денисовича* заједно са другим Солжењициновим текстовима (*Догађај на станици Кречетовка* и *Матрјонина кућа*).¹⁵

Југословенска штампа је током шездесетих година углавном позитивно оцењивала Солжењичина. О његовом раду се у штампи говорило у суперлативу уз тврдње „да преузима посао који је Исак Бабел морао да заустави“, и да пише о истинитим догађајима. Ипак, током 1966-1967, када су поново почели Солжењицинови сукоби са влашћу, о њему се само спорадично писало¹⁶. Конкретних совјетских жалби у вези са чланцима о Солжењичину у југословенским медијима упућених властима у Београду у том периоду није било, иако се совјетска страна више пута жалила на писање југословенске штампе о СССР-у. Сматрали су да неко из владе или ЦК СКЈ прегледа садржај пре објављивања. Овакве жалбе на рачун писања штампе су биле у то време честа појава у односима две државе.¹⁷

Представници југословенске амбасаде наставили су да прате развој догађаја у вези са проблемом које је Солжењичин имао са совјетским властима. Повремено се југословенска страна о њему изражавала похвално, а понекад само износила стање, не износећи притом своје судове. Југословенске власти су почетком шездесетих као део тактике у односима са СССР-ом посезале и за тврдим мерама. Да би задовољиле Москву, осуђен је писац Михајло Михајлов због његових текстова о совјетској стварности¹⁸. Нешто је требало жртвовати, а најлакше младог, слободног интелектуалца, а при томе, руског порекла. Требао је мислити и о међудржавној сарадњи у области економије и културе, па су

¹³ Жорж Нива, *Александар Солжењичин*, 13–14.

¹⁴ Dušan Puvačić, „Yugoslav reactions to Solženicyн“, 297.

¹⁵ Dobrilo Aranitović, „Solženjicin kod Jugoslovena 1962–2016: prilog bibliografiji“, *Hereticus : časopis za preispitivanje prošlosti*, 15, no. 1/2 (2017), 233.

¹⁶ Dušan Puvačić, „Yugoslav reactions to Solženicyн“, 299.

¹⁷ ДАМСП РС, ПА, 1967, СССР, ф141, 41040. Писање југословенске штампе о СССР и писање совјетске штампе о Југославији.

¹⁸ Андрей Б. Едемский, „Так становились диссидентами: путевые заметки «Лето московское 1964 год» М. Михайлова в перекрестье советской и югославской критики (по архивным документам)“, *Славянский мир в третьем тысячелетии: Образ России в славянских странах*. (Москва: Институт славяноведения РАН, 2012), 188.

Југославија и Совјетски Савез, од Титове посете СССР-у 1965, преговарали о даљој економској сарадњи и сарадњи на другим пољима. Сарадња се није могла увек одвијати по плану због финансијских или спољнополитичких размимолажења, што је било најлакше изразити ставовима у култури и новинарству.¹⁹

Априла 1966. године, у време када је била актуелна прича о совјетским књижевницима Јулију Данијелу и Андреју Сињавском, Милутин Рогић, трећи секретар Амбасаде Југославије је у разговору са Александром Мироновичем Ушаковим, научним секретаром Института за светску књижевност Академије наука СССР сазнао, између осталог, да он сматра, да се многа нова књижевна остварења, као што су *Један дан Ивана Денисовича* (у исто време, Ушаков је ово дело сматрао изузетним) или *Случај на станици Кречетовка*, не могу подвести под социјалистички реализам. За Ушакова је социјалистички реализам као уметнички правац „најбољи(м) за откривање животне истине“.²⁰ Очигледно је да је на тај начин бирократа филолошке струке Ушаков, потврдио свом југословенском саговорнику непожељност Солжењицина.

Крајем 1966. југословенска амбасада у свом извештају Секретаријату за иностране послове дала је преглед кретања у култури Совјетског Савеза. У њему је био наведен и податак да је једна совјетска издавачка кућа одбила да објави једну Солжењицинову приповетку која се и не бави негативним странама совјетског живота. Међу писцима се говорило да је постало незгодно штампати писца који је објавио дело као што је *Један дан Ивана Денисовича*. Представник југословенске амбасаде Милутин Рогић изнео је мишљење да је ова мера срачуната да делује као упозорење другим књижевницима.²¹

Ситуација средином шездесетих година, када је Хрушчова на власти заменио Леонид Брежњев, није била повољна ни по Солжењицина, ни по друге књижевнике који су покушавали да наставе са критиком Стаљина. Југословенске дипломате су пратиле развој стања избегавајући да у разговорима с њима реагују на ставове својих совјетских саговорника.

Маја 1967. године одржан је Четврти конгрес писаца СССР о коме је детаљно извештавала југословенска амбасада забринута због престанка процеса дестаљинизације. У извештају Амбасаде је изнесено негативно мишљење о току Конгреса. Његови основни документи оцењени су као превходно политички, да су реферати били чиновнички, без улажења у проблеме и аналитичности. У

¹⁹Ђоко Трипковић, *Југославија- СССР 1956–1971*, (Београд: Институт за савремену историју, 2013), 174; 181–182.

²⁰ДАМСП РС, ПА, 1966, СССР, ф161, 416761. Забелешка М. Рогића III секретара амбасаде о разговору са А. М. Ушаковим, научним секретаром Института за светску књижевност Академије наука СССР 9. 4. 1966.

²¹ДАМСП РС, ПА, 1966, СССР, ф160, 445085. Амбасада у Москви Државном секретаријату за иностране послове – Фрагментарни подаци и елементи оцена на неке теме из унутрашњег живота и кретања у СССР.

извештају је истицано да је из реферата изостало помињање Солжењицина (због чега је један од дискутаната критиковао аутора реферата). Поменуто је и писмо Солжењицина које је упутио Конгресу, а које није ни прочитано. Писмо је у 250 копија послато и свим важним члановима Савеза књижевника.²² Југословенски амбасадор Добривоје Видић сматрао је да се на Конгресу желело показати да у совјетској књижевности проблема нема, и да је то разлог што Александар Солжењицин није био изабран за делегата, као ни многи други утицајни књижевници. Конгрес, према овој оцени, није донео ништа ново.²³

Ускоро је југословенска амбасада добила информације из разговора са другим писцима, да је поред Солжењицина још неколико књижевника упутило писма Конгресу (међу њима и Јевгениј Јевтушенко), са захтевом да се Савез совјетских књижевника ангажује на укидању цензуре. Тиме је Солжењицин добио подршку, па је проблем добио шире размере. То је био разлог да се донесе одлука да управа Савеза писаца разговара са Солжењицином, одобри објављивање неких његових дела, али и да му „објасни“ да су неки његови захтеви „нереални“ и „политички неоправдани“.²⁴ У извештај југословенске амбасаде у Москви Државном секретаријату за иностране послове јула 1967. наводе се да је писмо Александра Солжењицина које је упутио Конгресу совјетских писаца, уз напомену, остало необјављено, а није било ни поменуто у штампи, већ је и даље имало „интерни карактер“. Амбасада је приложила примерак превода писма одговарајући на захтев Одељења за међународне везе ЦК СКЈ. Изостало је, међутим, мишљење југословенских институција о писму (нема трагова о томе у истраженим изворима).²⁵

Током 1968. године број позитивних чланака у југословенској штампи о Солжењицину повећао се у броју и обиму, што се може довести у везу са ситуацијом у Чехословачкој. Током 1968. године у Југославији је објављено и Солжењициново дело *Одељење за рак*²⁶ где је критика совјетског модела социјализма повезана са патњама болесника који су умирали од канцера. Дело није било објављено у СССР-у, али је штампано у Чехословачкој²⁷. Ово није могло да прође незапажено и било је похваљено у љубљанском листу *Delo*. Након тога, књига је излазила у наставцима у југословенској штампи. Ово је био разлог да се совјетски амбасадор Иван Александрович Бенедиктов обрати југословенском заменику државног секретара за иностране послове М. Па-

²² Людмила И. Сараскина, *Солженицын и медиа в пространстве советской и постсоветской культуры*, (Москва : Прогресс-Традиция, 2014), 143.

²³ ДАМСП РС, ПА, 1966, СССР, ф141, 420259. Шифровани телеграм Амбасаде у Москви ДСИП-у 3. 6. 1967.

²⁴ Исто, 422454. Шифровани телеграм Амбасаде у Москви ДСИП-у 16. 6. 1967.

²⁵ Исто, 427420. Амбасада у Москви Државном секретаријату за иностране послове.

²⁶ Dušan Puvačić, „Yugoslav reactions to Solženicyn“, 299.

²⁷ Жорж Нива, *Александар Солжењицин*, 15.

вићевићу²⁸ у јуну 1968, у време када је љубљански дневни лист *Delo* почео са објављивањем. Совјетски амбасадор је истицао да чак ни америчке издавачке куће нису објавиле *Одељење за рак*, као и да је дело илегалним путем стигло на Запад. Према његовом мишљењу, овакви поступци Југославије нису ишли у прилог унапређивању међусобних односа две земље. Југословенски саговорник је, као што је у сличним ситуацијама и раније чињено, одговорио како о томе „није обавештен“ и да ће све пренети руководству.²⁹ Љубљанско *Delo* није било једини лист који је о *Одељењу за рак* писао у веома позитивном светлу. Хрватски песник Славко Михалић је у загребачком *Telegrami* написао како у књизи не види ништа антисоцијалистичко. Поред тога, књига је добила позитивне приказе и у Београдским листовима и часописима (*Борба* и *Израз*).³⁰

У октобру 1968. године југословенској амбасади у Вашингтону јавио се књижевник Аркадиј Белинков који је напустио Совјетски Савез као пребег током путовања у Мађарску, одакле је уз југословенску помоћ стигао у САД. Упутио је писмо југословенској амбасади у Вашингтону и Савезу књижевника Југославије, у којем је писао о цензури у Совјетском Савезу и о разлозима због којих више није хтео да живи у таквом систему. Желео је да и југословенске књижевнике обавести „како се руски писци боре за право да пишу истину“. Уз своје писмо, приложио је и писмо које је упутио Савезу књижевника Совјетског Савеза у коме хвали Солжењџина и његова дела. Осим копије писма и обавештења амбасаде, нема коментара о овом писму Аркадија Белинкова.³¹ Обзиром на улогу коју је одиграла југословенска дипломатија у бекству Белинкова, писмо није могло да буде објављено. У изворима нема даљих објашњења о томе да ли је поменуто писмо стигло до Савеза књижевника Југославије. Пошто нема трагова да је писмо објављено, разлог треба тражити у избегавању нових протеста из Москве.

Писање југословенске штампе о Солжењџину је изазивало почетком децембра 1968. даље протесте Совјетског Савеза који су пренесени представнику југословенске амбасаде у Москви. То се односило и на објављивање Солжењџинових дела у Југославији. Документа сведоче да се југословенски представник Филиповић³², по обичају, позивао на „потпуну слободу штампе“ у Југославији, као и да држава никако не може да контролише текстове који ће се штампати. Референт за Југославију у ЦК КПСС Севјан³³ протестовао је

²⁸ Пуно име и презиме није наведено у извору.

²⁹ ДАМСП РС, ПА, 1968, СССР, ф159, 422746. Белешка о разговору заменика државног секретара за иностране послове М. Павићевића са амбасадором СССР И.А. Бенедиктовим, 24. 6. 1968.

³⁰ Dušan Puvačić, „Yugoslav reactions to Solženicyn“, 299-300.

³¹ ДАМСП РС, ПА, 1968, СССР, ф159, 440168. Писмо југословенске амбасаде у Вашингтону Државном секретаријату.

³² Пуно име и функција нису наведени у извору.

³³ Пуно име није наведено у извору.

упитавши свог саговорника шта би Југославија урадила када би се у Совјетском Савезу објављивала дела неког југословенског аутора који је у својој земљи забрањен или прогоњен³⁴. Као наставак ове дискусије у децембарском броју часописа *Иностранная литература* за 1968. годину у рубрици *Заметки писателя* објављен је текст црногорског песника Радована Зоговића *Вера в людей* уз његову биографију³⁵. Имајући на уму да је Зоговић један од писаца који је био скрајнут из политичких разлога,³⁶ објављивање његовог текста и биографије у совјетском часопису свакако се може читати као одговор на југословенске поступке у вези са Солжењицином и може се довести и у контекст затегнутих односа после упада трупa Варшавског пакта у Чехословачку.

Почетком априла 1969. подсекретар Републичког секретаријата за просвету, културу и физичку културу Паравић³⁷ разговарао је са Константином Смирновим, саветником Амбасаде СССР у Београду, и Јулианом Сидељниковим, првим секретаром Амбасаде. Поред њихових примедби да се у Југославији не издаје довољно совјетских дела, повела се реч и о Солжењицину. Сидељников је говорио како је Солжењицинов роман илегално изнесен из СССР-а и како се и сам аутор „јавно десолидаризирао с тиме да се његов роман изда у иностранству, тим више јер је одбијено издавање у СССР-у”. Паравић није био уверен у речи совјетских представника будући да је Солжењин, према мишљењу Паравића, могао сам тражити заштиту за повреду међународних права ако се баш тако догодило како су изјавили совјетски представници.³⁸

Александар Солжењин добио је Нобелову награду за књижевност 1970. године.³⁹ У то време југословенска амбасада у Москви одлучила је да интервенише у случају новинара *Вечерњих новости* који је желео да допутује у Совјетски Савез да би разговарао са Русињом која је послужила Пастернаку за лик Ларе у његовом проскрибованом роману *Др Живаго*. У то време у Југославији се у биоскопима приказивао и истоимени амерички филм. Југословенска амбасада у Москви била је свесна ситуације у књижевности у Совјетском Савезу. Солжењин је тада био на мети совјетских власти због добијања Нобелове награде. Управо актуелност ове награде наводила се као разлог да југословенски новинар

³⁴ ДАМСП РС, ПА, 1968, СССР, ф159, 443765. Забелешка о разговору Филиповића са Севјаном, референтом за Југославију у ЦК КПСС.

³⁵ Радован Зогович, „Вера в людей”, *Иностранная литература*, Москва, децембар 1968.

³⁶ Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, (Београд: Требник, 1996), 494.

³⁷ Пуно име није наведено у извору.

³⁸ Архив Југославије (АЈ), фонд Савезне комисије за културне везе са иностранством 559, ф50, Везе са СССР-ом 1966-1971, Белешка о разговору Паравића, подсекретара Републичког секретаријата за просвету, културу и физичку културу са Константином Смирновим, саветником амбасаде СССР у Београду и Јулианом Сидељниковим, првим секретаром амбасаде СССР у Београду 2.4.1969.

³⁹ Жорж Нива, *Александар Солжењин*, 17.

одустане од своје намере, али је ипак био упоран у томе да оствари свој план. Међутим, Амбасада у Москви је одлучила да новинару не пружи подршку да би се избегли протести совјетске стране⁴⁰.

Убрзо након што је Солжењџин добио Нобелову награду, шеф одсека за СССР у ДСИП-у Милан Вереш разговарао је 19. октобра 1970. године са Јуријем Брагином, саветником за културу совјетске амбасе. У извештају Вереша се истиче да је Брагин отворено као изузетан квалитет у новијој совјетској литератури поред других писаца издвајао и Солжењџина. Брагин је похвално говорио о Солжењџиновом приказивању совјетског друштва у његовим делима и наглашавао да се његов рад у СССР-у другачије оцењује. Романи Солжењџина Брагин је читао у преводу и издању југословенских издавача. У Совјетском Савезу могуће их је било наћи само у виду *самиздата* који је као пракса у Совјетском Савезу имао дугу предисторију. Такође, Брагин је истицао Солжењџинове вредности као писца, али је наглашавао да је додељивање Нобелове награде наступило у погрешно време и да је само шкодило Солжењџину. Ако би он отишао у Стокхолм по награду, то би значило одлазак у емиграцију, што Солжењџин никако није желео. Вереш је у свом извештају приметио да Брагин није помињао публицитет који је Солжењџин добио у Југославији. Критике на рачун Солжењџина у СССР-у совјетски представник износио је мирно. Закључак је био да још нису биле добијене директиве из Москве о томе како наступати поводом овог проблема. Међутим, изношењем оваквих ставова вероватно се желело стишавање критика које су се јавиле у иностранству због односа совјетских власти према писцу.⁴¹ Овакав умерен став нестао је након објављивања у Паризу дела *Архипелаг Гулаг*, обимног документарног дела о репресијама у Совјетском Савезу 1918-1956. године. Крајем 1974. Совјети су у разговорима са југословенским дипломатама исказивали став да су додељивање Нобелове награде Пастернаку и Солжењџину била провокације према СССР-у, а да, према мишљењу представника совјетске амбасе, има и бољих писаца некомуниста, као што је Леонид Леонов.⁴² У то време је, међутим, Солжењџину већ било одузето совјетско држављанство а он је био протеран из земље.⁴³

Током 1970. године, уочи прославе годишњице Октобарске револуције, у Клубу књижевника Србије одржан је скуп посвећен Солжењџину и то паралелно са пријемом амбасадора за совјетски национални празник. Негидовање поводом овога Јуриј Брагин је изнео помоћнику начелника прве управе ДСИП

⁴⁰ ДАМСП РС, ПА, 1970, СССР, ф174, 438757. Шифровани телеграм амбасе у Москви ДСИП-у.

⁴¹ ДАМСП РС, ПА, 1970, СССР, ф172, 439226. Забелешка о разговору М. Вереша, шефа одсека за СССР у ДСИП-у са Ј. Брагином, саветником за културу совјетске Амбасе 19. 10. 1970.

⁴² Исто, 455555. Забелешка о разговору С. Пистигњата са саветником Амбасе СССР Николаием Статскјевичим.

⁴³ Жорж Нива, *Александар Солжењџин*, 19.

М. Зотовићу⁴⁴. Казао је да је овај скуп изазвао врло негативне реакције у совјетској амбасади. Такође, истакао је да је скуп могао да се одржи у неко погодније време. Зотовић, по старом обичају, рекао је „да о томе није обавештен“⁴⁵. Указао је на гледање на Солжењицинов рад у Југославији и да није било разлога да се скуп не одржи, уз опаску да би било боље да је скуп организован пре или после совјетског државног празника.⁴⁵ Када се ради о поменутој књижевној вечери у част Солжењицина, можемо размишљати о томе зашто је одлучено да се баш у то време одржи. У извештају у коме се говори о Брагиномом протесту помиње се и проблем односа Бугарске и југословенске републике Македоније. Средином исте године Совјети су одбили да потпишу Програм културно-просветне сарадње између СФРЈ и СССР за 1970. и 1971. годину на македонском језику⁴⁶. Југословенска страна је програм на македонском саставила свесно јер је совјетски савезник Бугарска негирала његово постојање⁴⁷.

Крајем 1971. године совјетска страна негативно је реаговала на написе југословенске штампе, посебно указујући и на издавање Солжењицинових књига у Југославији.⁴⁸ Те године поново су у Југославији издата старија Солжењицинова дела: *Одељење за рак*, *Један дан Ивана Денисовича* и *Приповетке*.⁴⁹ Крајем маја 1972. године совјетски аташе за штампу А. Карпачов⁵⁰ проверавао је да ли је истина да Српска књижевна задруга припрема издање Солжењициновог дела *Август 1914*. Југословенска страна негирала је зависност југословенских издавачких кућа, и тврдила је да не треба везивати сваки чланак или књигу за званичне односе.⁵¹ Роман *Август 1914*. био је објављен већ следеће године у *Српској књижевној задрузи*, на словеначком у *Младинској књизи* у Љубљани, као и на македонском у Скопљу.⁵² Роман је био далеко од критике стаљинизма и пре је имао нијансе руског национализма, што није изазивало одбојност Совјета. Није било ни протеста Југославији без обзира на негативни однос Совјета према аутору.

⁴⁴ Пуно име није наведено у извору.

⁴⁵ ДАМСП РС, ПА, 1970, СССР, ф173, 440727. Забелешка о разговору М. Зотовића, помоћника начелника прве управе са Брагином, саветником амбасаде СССР, 6. 11. 1970.

⁴⁶ АЈ, 559, ф50, Везе са СССР-ом 1966-1971, Информација о припремама за вођење преговора око новог програма културно-просветне сарадње између СФРЈ и СССР за 1970. и 1971.

⁴⁷ Слободан Селинић, „Сукоб Савеза књижевника Југославије и Савеза књижевника Бугарске око македонског језика 1966–1987.“, *Токови историје*, 1, (2019), 178.

⁴⁸ ДАМСП РС, ПА, 1971, СССР, ф126, 444959. Забелешка о разговору Милана Маринковића, референта у Одсеку за СССР, са представницима совјетске амбасаде на пријему 16. 12. 1971.

⁴⁹ Dobrilo Aranitović, „Solženjicin kod Jugoslovena“, 234.

⁵⁰ Пуно име није наведено у извору.

⁵¹ ДАМСП РС, ПА, 1972, СССР, ф111, 420325. Забелешка о разговору Ане Ковачевић, помоћника начелника УПИИ-а ССИП са А. Карпачовим, аташеом за штампу совјетске амбасаде у Београду 29. 5. 1972.

⁵² Dobrilo Aranitović, „Solženjicin kod Jugoslovena“, 234.

Званични односи Југославије и Совјетског Савеза почетком седамдесетих година су свакако били побољшани у односу на крај шездесетих година. Совјетски Савез променио је свој однос према Југославији и Покрету несврстаних. Посета Брежњева Југославији десила се непосредно пре Титове посете Америци.⁵³ Ускоро је Тито посетио Брежњева у јуну 1972. године. Ова посета означила је наставак добрих односа и совјетску подршку југословенској политици. Наравно, било је нерешених проблема који су и тада остали по страни.⁵⁴ Вероватно је и то допринело мирнијем ставу Делиградске (адреса совјетске амбасаде) према новим књигама објављеним у СФРЈ.

Поводом објављивања *Архипелаг Гулаг* у југословенској штампи је током седамдесетих година било доста чланака који су негативно говорили о делу које је објављено први пут у Паризу у децембру 1973. године. Оно што је, између осталог, засметало совјетским, а можемо рећи и југословенским властима, је и то што је Солжењџин у *Архипелагу Гулаг* бранио власовце, припаднике Руске ослободилачке армије (РОА) који су у Другом светском рату сарађивали са Немцима. Бранећи колаборацију Власовљевог покрета и украјинских националиста Бандероваца, Солжењџин је у својој књизи подвлачио мотивацију антикомунизма као врхунску вредност која би могла да оправда и наведе на релативизацију колаборације равногораца, недићеваца и усташа, и буде учљива и југословенском читаоцу. Већ у јануару 1974. године у југословенској штампи појављивали су се текстови који су оштро критиковали Солжењџина и његово дело. Док је читан у оквиру редовних емисија на „Радио Слободна Европа“⁵⁵ у Југославији за тај роман није било места. Жељко Брихта и Драго Бувач у *Vjesniku*, Зоран Жујовић у *НИН-у* само су неки од аутора који су у својим текстовима оптуживали Солжењџина за антисоцијализам. Критика Солжењџина у југословенској штампи наставила се и у наредним годинама.⁵⁶

Архипелаг Гулаг у Југославији није био објављен све до 1988. године⁵⁷, свега две године пре објављивања у Совјетском Савезу (1990).⁵⁸ Такође, оно што можемо приметити је да од 1975. више није било ниједне жалбе упућене југословенској амбасади у СССР-у или другим југословенским институцијама у вези са Солжењџином. Његово име се више не спомиње у документима југословенских званичних институција бар до почетка 80-их. Узрок налазимо у повољним политичким и економским односима Југославије и Совјетског Савеза,

⁵³ Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i hladni rat: ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita 1944–1974*, (Beograd: Arhipelag, 2014), 378-380.

⁵⁴ Dragan Bogetić, „Sovjetska politika prema Jugoslaviji tokom prve faze bipolarnog detanta”, *Istorija 20. veka*, 2 (2014), 201.

⁵⁵ Людмила Ивановна Сараскина, *Солжениџин и медија*, 262.

⁵⁶ Dušan Puvačić, „Yugoslav reactions to Solženitsyn”, 302-303.

⁵⁷ Dobrilo Aranitović, „Solženjicin kod Jugoslovena”, 235.

⁵⁸ Людмила Ивановна Сараскина, *Солжениџин и медија*, 359–360.

јер је „период од последњих петнаест година социјализма у СССР-у и СФРЈ, представљао раздобље највећег успона у односима између две државе.“⁵⁹ Може се закључити и да југословенска страна није желела да угрози повољну економску размену усмеравањем пажње на Солжењичина у југословенској јавности.

Без обзира на ово стишавање промоције Солжењичина, у Југославији није се хтела допустити његова значајнија критика, пошто је био превише важан за обрачун са стаљинизмом и са пропагандним напорима САД, где је писац добио уточиште. Објављивање *Архипелага Гулаг* навело је Совјетски Савез да по том питању предузме мере и у Југославији. У мају 1974. Дом совјетске културе обратио се Секретаријату за иностране послове тражећи да се одобри растурање брошуре под називом „У последњем кругу“. У питању је било 10.000 примерака брошуре која је представљала скуп чланака о Солжењичину.⁶⁰ Почетком јула исте године Дом совјетске културе поновио је своју молбу. Брошура је садржала чланке: „Непријатељ мира“, „Он је више пута слагао“, „Архипелаг лажи“ и друге. У њој су се налазили и Саопштење књижевника Руске Федерације, изјава секретаријата Управе савеза књижевника Руске Федерације и саопштење агенције ТАСС о Солжењичиновом држању. Из овог разлога тражило се мишљење Секретаријата за иностране послове од стране Секретаријата за унутрашње послове.⁶¹ Крајем месеца саветник Амбасаде СССР у Београду А. Севјан ургирао је по овом питању у Савезном комитету за иноформације⁶².

Ускоро је совјетска страна поново тражила дозволу за брошуру. Анте Чудина, помоћник председника Савезног комитета за информације, разговарао је са А. Карпачовим, првим секретаром Амбасаде СССР, и директором Дома совјетске културе А. Шмагином⁶³. Извештај о разговору показује да су совјетски представници били узнемирени зато што не добијају одговор о дозволи за растурање брошуре. Сматрали су да се у брошури није налазило ништа што се не би могло одобрити и да се тичала Солжењичина који је издао отаџбину, не само његовог *Архипелага Гулаг*. Добили су вест да ће нека издавачка кућа у Југославији издати ово дело, па би желели да упознају југословенску јавност са „правим ликом Солжењичина“. Према директивама из Москве тражило се да се са одобрењем брошуре пожуре. Одговор Анте Чудине био је да ће обавештење о томе добити следеће недеље, а да је југословенски став о књизи

⁵⁹ Алексеј Тимофејев, „Тито по други пут међу... Русима“, *Годишњак за друштвену историју*, 19, 1, (2012), 100.

⁶⁰ ДАМСП РС, ПА, 1974, СССР, ф132а, 423488. Савезни секретаријат за унутрашње послове Секретаријату за иностране послове.

⁶¹ Исто, 431863. Државни секретаријат за иностране послове. Информација.

⁶² ДАМСП РС, ПА, 1974, СССР, ф136, 435621. Забелешка о разговору Е. Хуме, помоћника председника Савезног комитета за информације са А. Севјаном, саветником Амбасаде СССР у Београду 23.7. 1974.

⁶³ Пуно име није наведено у извору.

већ познат.⁶⁴ Може се приметити да је југословенска страна по овом питању вероватно желела да остане неутрална. Колико год да је о Солжењицину сада постојала негативнија слика због дела *Архипелаг Гулаг*, власти нису желеле да помажу у растурању брошуре о Солжењицину. Извори показују да су совјетски представници неколико пута тражили да се одобри растурање, док су југословенске власти избегавале да то дозволе, да је одлука одлагана и да је тражено мишљење виших инстанци по овом питању.

Средином јуна 1975. године у београдској *Политици* је у наставцима објављивана изјава Сантјага Карилја који је, између осталог, позитивно говорио о Солжењициновом делу *Архипелаг Гулаг*. Због тога је А. Карпачов уложио жалбу Савезном комитету за информације у Југославији, уз напомену да је Совјетском Савезу познат став југословенских власти о овом Солжењициновом делу. Извештај је такође једна од потврда где се види да су југословенске власти сматрале да је *Архипелаг Гулаг* антисоцијалистичка и антикомунистичка књига. Међутим, давање публициста Карилју совјетска страна изједначавала је са „незваничним“ слагањем са његовим мишљењем. Представник Савезног комитета за информације Анте Чудина одговарао је на исти начин као и његови претходници који су примали жалбе. Тврдили су да се у Југославији често објављују текстови чији се ставови косе са званичним ставовима власти, да – ако штампа објави нечију изјаву – не мора се са њом нужно и слагати. У овом случају радило се о потреби да југословенски грађани, према његовом тврђењу, буду што боље информисани. Такође, Чудина је у извештају изнео да постоји могућност да се Совјетски Савез прибојава да Југославија промени своје мишљење по питању Солжењицинових дела која нису објављена у Југославији.⁶⁵

У одговорима југословенских представника на совјетска негодовања може се уочити да није постојала стална стратегија о томе како се понашати у „случају Солжењин“. Поред тежње за испољавањем независности штампе и унутрашње политике, желело се да се одрже и добри односи са Совјетским Савезом – у оној мери у којој је то могуће. Уобичајени изговори били су одговори представника југословенске амбасаде у Москви „да нису обавештени о проблему“ и да ће све пренети руководству. Истицање слободе штампе и независног положаја издавачких кућа у Југославији такође је представљало део припремљених одговора на унапред предвиђена питања. Што се тиче положаја издавачких кућа у Југославији током шездесетих и седамдесетих година, треба

⁶⁴ ДАМСП РС, ПА, 1974, СССР, ф132а, 432767. Забелешка о разговору Анте Чудине, помоћника председника, са А. Карпачовим, првим секретаром Амбасаде СССР у Београду, и А. Шмагином, замеником директора Дома совјетске културе.

⁶⁵ ДАМСП РС, ПА, 1975, СССР, ф132, 428713. Забелешка о разговору А. Чудине, помоћника потпредседника Савезног комитета за информације са Карпачовим, I секретаром Амбасаде СССР 11. 06. 1975.

споменути да је могућност приватног штампања доприносила томе да се лакше штампају дела која нису била по вољи власти. Ипак, случајеви забрањивања дела аутора у Југославији као што су били Растко Закић или Љубомир Радовић⁶⁶ показују да су се изјаве југословенских дипломата о наводно слободном положају штампе косиле са правим стањем. Совјети су то свакако знали, па су покушали да обезбеде забрањивање издавања Солжењицинових, а и дела других совјетских аутора. Сматра се да је у Југославији цензура 1966-1974. била посебно јака⁶⁷, што се поклапа са актуелношћу Солжењициновог случаја.

На основу свега изнесеног, може се закључити да се кроз случај Александра Солжењицина и судбине превода његових дела на југословенске језике може пратити и деловање југословенске спољне политике према Совјетском Савезу. Почетком шездесетих година, када је објављен *Један дан Ивана Денисовича*, то није имало за резултат проблем у односима између две државе. Архивска грађа показује да је југословенска амбасада пажљиво пратила догађаје у вези са Солжењицином, а свакако и стање у совјетској култури уопште. У извештајима који помињу Солжењицина југословенски службеници похвално су се о њему изражавали. Такође, грађа Савеза књижевника Југославије и Савезне комисије за културне односе са иностранством сведочи да се ове институције нису често бавиле Солжењицином. То је свакако разумљиво, будући да је и у Совјетском Савезу било дозвољено објављивање дела овог истакнутог писца. Са погоршањем положаја Солжењицина у Совјетском Савезу и у време сукоба Југославије и Совјетског Савеза због војне интервенције у Чехословачкој у августу 1968. године, писац се често јавља као тема у дипломатској преписци. Кроз „случај Солжењицин“ и причу о слободи штампе Југославија, на другој страни, желела је да покаже своју независност и незадовољство совјетским потезима. Југословенске власти нису много обраћале пажњу на совјетске протесте због објављивања његових дела као што је *Одељење за рак*, или поводом позитивних оцена Солжењицина у југословенској штампи. Међутим, у настојању да се односи не погоршавају, повремено су морале да својим интервенисањем удоволе совјетским властима. После објављивања *Архипелага Гулаг*, однос југословенских власти и штампе према Солжењицину се променио. Тиме су совјетске власти биле задовољне, што се и експлицитно види у изворима. Након тога, смањио се број извештаја о Солжењицину, а у другој половини седамдесетих година готово да их више и нема. Томе је допринела и емиграција Солжењицина, чиме је његов сукоб са властима у Совјетском Савезу прешао из фазе дисиденства у сврставање са другом страном у Хладном рату. Разлог за смањивање пажње према Солжењицину био је и опрезни пут да се сачува тренд побољшања већ чврстих економских односа између Југославије и Совјетског Савеза. Међутим,

⁶⁶Radina Vučetić, *Monopol na istinu*, 190–193.

⁶⁷Исто, стр. 19

чак и у овом тренутку у овом маргиналном питању за државну политику, питању југословенска влада је задржавала интегритет и није давала Совјетима дозволу да нападају писца путем ширења својих памфлета.

Izvori i literatura

Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije. Fond Politička arhiva SSSR

Arhiv Jugoslavije. Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom. fond 559.

Inostrannaja literatura

Aranitović, Dobrilo. „Solženjicin kod Jugoslovena 1962–2016 : prilog bibliografiji”. *Hereticus : časopis za preispitivanje prošlosti*, 15, no. 1/2 (2017), 233–260.

Bajin, Zoran. „Crveni točak Aleksandra Solženjicina i njegova „rehabilitacija” Stolipina. Tokovi istorije, 1–2 (2007), 245–259. (ćirilica)

Bogetić, Dragan. „Sovjetska politika prema Jugoslaviji tokom prve faze bipolarnog detanta”. *Istorija 20. veka*, 2 (2014), 199–213.

Vodolazov, Grigorij G. „«Novyj mir» Tvardovskogo: vlast' i obshhestvo”, *Kul'tura. Vlast'. Socializm. Protivorechija i vyzovy kul'turnyh praktik SSSR Lunacharskij i ne tol'ko. Zbornik radova*, ur. L. A. Bulavka, Moskva 2013, 270–296. (ćirilica)

Vučetić, Radina. *Monopol na istinu: partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*, Beograd: Clio, 2016.

Dević, Nemanja. „Pogled Aleksandra Solženjicina na ključne događaje iz Februarske i Oktobarske revolucije u delu Crveni točak”. *Studije istorije Ilarion*, 1, 2 (2018), 31–38. (ćirilica)

Deretić, Jovan. *Istorija srpske književnosti*, Beograd: Trebnik, 1996. (ćirilica)

Dimić, Ljubodrag. *Jugoslavija i hladni rat: ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita 1944–1974*, Beograd: Arhipelag, 2014.

Edemskij, Andrej B. „Tak stanovilis' dissidentami: putevye zametki «Leto moskovskoe 1964 god» M. Mihajlova v perekrest'e sovetskoj i jugoslavskoj kritiki (po arhivnym dokumentam)”, *Slavjanskij mir v tret'em tysjacheletii: Obraz Rossii v slavjanskih stranah*, Moskva: Institut slavjanovedenija RAN, 2012, 188–201. (ćirilica)

Istorija ruskoj kul'tury IX – XX vv. (ur. L.V. Koshman), Moskva: Drofa, 2004. (ćirilica)

Niva, Žorž. *Aleksandar Solženjicin: umetnik, mislilac, prorok*. Beograd: Novo delo, 1999. (ćirilica)

Puvačić, Dušan. „Yugoslav reactions to Solženicyn”, *The Slavic and East European Journal*, Vol. 29, No. 3 (1985), 297–312.

Saraskina, Ljudmila I. *Solženicyn i media v prostranstve sovetskoj i postsovetskoj kul'tury*. Moskva: Progress-Tradicija, 2014. (ćirilica)

Selinić, Slobodan. „ Sukob Saveza književnika Jugoslavije i Saveza književnika Bugarske oko makedonskog jezika 1966–1987.”. *Tokovi istorije*, 1, (2019), 177–202. (ćirilica)

- Sibinović, Miodrag. „Aktuelna knjiga o Solženjcinu koja je potrebna i srpskom čitaocu”, u: *Aleksandar Solženjcin: umetnik, mislilac, prorok*. Žorž Niva, Beograd: Novo delo, 1999. (ćirilica)
- Timofejev, Aleksej. „Tito pod drugi put među... Rusima”. *Godišnjak za društvenu istoriju*, 19, 1 (2012), 99–108. (ćirilica)
- Tripković, Đoko. *Jugoslavija-SSSR 1956–1971*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2013.

Summary

Dušica Stojanović, MA

Alexander Solzhenitsyn's literary work in the context of Soviet-Yugoslav diplomatic relations 1962–1980

In the first half of the 1960s, the works of Alexander Solzhenitsyn were frequently published in Yugoslavia, and the writer himself was talked about very positively in public and in official correspondence. The focus was on the work *One Day in the Life of Ivan Denisovich*. The publication of the said work was approved in the USSR, so there were no problems in relations with Yugoslavia in that field. With the fall of Khrushchev, Solzhenitsyn's position in the USSR deteriorated. Through the "Solzhenitsyn case", SFR Yugoslavia showed independence and freedom of the press in its relations with the USSR. Solzhenitsyn's works were printed and talked about positively, until the publication of *The Gulag Archipelago*. The publication of Solzhenitsyn's works and positive articles about him in the Yugoslav press provoked significant protests from the Soviets, especially in the late 1960s and early 1970s. In the talks between Yugoslav and Soviet diplomats, the Yugoslav side responded very cautiously, saying that they were unaware of certain information and that the press was allegedly independent. After the publication of *The Gulag Archipelago* and his emigration, Solzhenitsyn was criticized in the Yugoslav press and ceased to be a stumbling block in Yugoslav-Soviet relations. Yugoslav official institutions stopped mentioning him or his works in the official documents. *The Gulag Archipelago* was published in SFR Yugoslavia only in 1988.

Key words: Alexander Solzhenitsyn, Yugoslav-Soviet relations, *One Day in the Life of Ivan Denisovich*, *The Gulag Archipelago*, Yugoslav diplomacy

УДК 93/94:929 Митровић А.
930 Митровић А.(042.5)

проф. др Милан Ристовић,
Филозофски факултет у Београду
milan.ristovic1953@gmail.com

Критичко издање историјске грађе

Андреј Митровић о „Успаваном мишљењу”

Професор др Андреј Митровић (Крагујевац, 17. април 1937. године, Београд 26. август 2013). На Филозофском факултету у Београду је дипломирао, магистрирао, а са непуних тридесет година је докторирао дисертацијом „Делегација Краљевине СХС на Конференцији мира у Паризу 1919–1920“. За доцента је изабран 1967. године, ванредног професора 1973, а за редовног 1980. године. Основао је Катедру за Општу савремену историју (1985), коју је водио до одласка у пензију 2004. године. Био је дописни члан Српске академије наука и уметности од 1988. године, где је био председник Одбора САНУ за историју XX века. Године 2006. изабран је за дописног члана Црногорске академије наука и умјетности. Објавио је 25 монографија и преко 400 чланака, студија, есеја и других текстова.

Његово стално занимање за теоријско-методолошка питања и замишљеност над суштином и смислом посла историчара, дали су јединствене резултате у српској историографији. У књизи *Расправљање са Клио*, сажео је своја најважнија теоријска размишљања. Уследиле су књиге у којима су сабрани огледи и есеји о теорији и методологији историјске науке и – како је сам наглашавао, текстови о „преплетености историјске науке и уметности“: *Тудљива муза*, *Пропитивање Клио* и *Клио пред искушењима и расправљање са Клио*. Овом великом и надасве разноврсном стваралачком опусу професор Митровић је отварајући нова и продубљујући своја ранија интересовања, додао и већи број краћих студија и чланака везаних у формалном смислу за историју историографије. Остала је недовршена монографија посвећена Леополду Ранкеу и његовим вишедеценијским бављењем српском историјом.¹

¹ Биографије са библиографијом професора др Андреја Митровића в. : Milan Ristović, „Laudatio: Andreju Mitroviću povodom sedamdesetog rođendana“, у: Dittmar Dahlmann, Milan

Текст који доносимо представља излагање Андреја Митровића на Трећем програму Радио Београда, 1. новембра 1972. године. Пронађен је у његовој оставштини и сведочи о његовом занимању за питања која су била везана за однос историјске науке и друштва, њеног места у образовању, улози критичког мишљења, опасностима од идејног окоштавања и догматизма.

Текст сведочи о методолошкој зрелости Андреја Митровић, тада доцента, у то време аутора са подужим списком објављених радова (тридесет седам чланака и студија) и запаженом монографијом о Југославији на Конференцији мира (Београд, 1969), међу којим је било неколико посвећених питањима историјске методологије и историјске свести, али и о његовом инсистирању на критичком и недогматском односу према историји. Остаје само као претпоставка (која не мора да је тачна!) да текст није објављен због његове јасне критике догматског мишљења, што је било прилично непопуларно у време после обрачуна са српским либералима и догматског заокрета који је уследио. У сваком случају, текст сведочи о јасном и отвореном инсистирању на критичком размишљању, што је остала једна од најупечатљивијих особености његовог целокупног научног, педагошког и друштвеног деловања Андреја Митровића.

М. Р.

Kosanović, Milan Ristović, Ranka Gašić (Hg.), *Clio im südosteuropäischen Diskurs. Festschrift für Andrej Mitrović zum 70. Geburtstag*, Zikic Stiftung-Zikic Fond, Bonn, 2007, 41-77. Свеска 2, за 2013. годину *Годишњака за друштвену историју* посвећена је професору др Андреју Митровићу. Поред текстова о његовом научном и педагошком раду и друштвеном ангажману, објављена је, како су приређивачи били убеђени, *потпуна* библиографија његових радова. Испоставило се, да у његовој изузетно обимној и разноврсној оставштини, поред овог текста који објављујемо, можда има још оних које није објавио. Тек после стручног сређивања оставштине биће могуће у потпуности утврдити коначан број објављених и необјављених текстова.

УСПАВАНО МИШЉЕЊЕ²

Говори: др Андреј Митровић

Говорио сам усмено

[руком исписана белешка на маргини]

Емитовано: 1. новембра 1972. године
на Трећем програму Радио Београда

ДР АНДРЕЈ МИТРОВИЋ: Када један историчар тражи тему у оквиру једног циклуса где се говори о низу педагошких или школских питања, он је сигурно дужан да сагледава феномене о којима ће да говори, као историјске феномене. Ту ће, вероватно педагошка [педагошка] страна обраде морати да буде заповстављена, а оно што би требало да буде у првом плану таквих размишљања, јесу констатације одређеног стања у једном времену. У оквиру овог циклуса сигурно је занимљиво видети неке велике феномене, који доминирају савременом историјом, када се ради о образовању уопште, а који су у вези са школом, са једне стране, али уопште са човековим мишљењем, човековом културом, па и политичким и идеолошким кретањима једног времена.

Али, пре свега, да се споразумемо да савремено за једног историчара није само оно што се дешава данас, или шта се дешава за последњих двадесет година – савремено према усвојеној терминологији, може бити читав деветнаести и двадесети век, односно, како у последње време се тај термин најчешће употребљава, под савременим је најбоље подразумевати време које почиње првим светским ратом.

Ако ја данас покушавам да размишљам на тему савременог, то значи да покушавам да обухватим читав процес који је текао током тих деценија, деценија за које рекох, (да им)је прва граница – Први светски рат.

У сфери мишљења појављују се читави низови противречних кретања, од којих би мене занимало оно које бисмо могли назвати – успаваним мишљењем. На основу проучавања историје прве половине двадесетог века, а затим и неких педагошких искустава, пре свега са студентима, а посебно са студентима историје, може се створити један број закључака, које би ја покушао у мом даљем излагању да изложим.

² Аутор је, како се може закључити из белешке на његовом почетку, излагао ово предавање највероватније, у слободној форми, да би касније било скинуто са тонског записа. Објављујемо га уз минималне интервенције-исправке грешака у куцању и на неколико места додавањем испуштених везника и брисању понављања. Такође, на неколико места дактилограф је користио ијекавицу, што је такође кориговано.

Појава успаваног мишљења у савременој историји, дакле периоду који почиње негде између 1914. и 1919. године јесте појава која је у вези са појавама модерне догматике. Ова модерна догматика и егзистира у савременим процесима историје и истовремено се она појављује као одређена тенденција. Она је распрострањена веома на поједина подручја, и у току одређених деценија овога периода долази посебно до изражаја али ипак та догматика није и свеобухватна у овом времену, него се појављује, јача или слаби, непрестано је присутна, мења географски терен где се испољава, рађа се у различитим климатима, политичким климатама, али истовремено ни не егзистира у другим, исто тако међу собом различитим климатама.

То је једна од противречности о којима сам говорио у првој реченици, и мени се сада чини да је историчар савремености пред дилемама – није ли када се ради о догматским мишљењима и догматским системима, ово неко прелазно време, јер се појављује читав низ укорењених догматских мишљења. Она се појављују непрестано, али истовремено крај њих егзистирају и недогматска мишљења.

На неки начин одређене појаве догматских система XX века потсећају на средњи век, и чини се понекада да је она култура која се заснива ренесансом, и која се доцније развија у начни и технички рационализам, долази до свога краја и прераста у нешто што се тек обликује. Са друге стране као да се не ради о смени једне културе другом, него само о својеврсним конфликтима чији се крајњи исход не може још увек видети.

У сваком случају ради се о извесној двојности. О двојности једног активног мишљења – мишљења које непрестано трага и покушава да буде слободно, и мишљења које се успављује, односно мишљења које је спутано.

Ако се ослонимо на неке Марксове ставове и уколико сагледамо тенденције које су почеле са Марксовим размишљањем и Марксовим теоријама у XIX веку, онда ово наше размишљање у овом тренутку повезује се са извесним појмовима да ли ће човек мислити свет као што га је хтео мислити Маркс, или ће човек овај свет престати да мисли, и остати на одређеном тумачењу, које произилази из емотивног, из ирационалног, али не из непрестаног размишљањем о свету.

Те догматике, о којима сам мало пре говорио, управо ми се чини да се појављују као једна против теза том осмишљеном човеком понашању у савременом свету, и том рационалном сазнатом духу историје који се чини да је Маркс покушао да формулише, и на основу тога развио своје активистичке теорије.

Можемо говорити о различитим варијантама догматских мишљења у XX веку, али она имају неке опште заједничке одлике, које се такође могу сагледавати са различитих аспеката. Што се тиче њихових [прецртано], њихових карактеристика, те различите варијанте увек имају строгог инсистирања на својим ставовима, увек третирају своје ставове као унапред дате, и покушавају да своје ставове изнесу тако да они изгледају као вечито дати, као вечне константе.

На основу свега овога формулишу догматски системи читав низ вредности, који су веома нападни када се ради о човеку и његовом мишљењу, вредности који су по својој суштини идеолошке, али које хоће да се представе као апсолутне, и као константне, као оне које ће вечито трајати.

Догматска мишљења XX века хоће да буде једина, а истовремено и најопштија тумачења свих појава појединачно, и света у целини. Због тога она имају карактеристику да упрошћавају свет, али да упрошћавају до крајности, затим она дају одређене вредности унапред чине не потстичу истраживања. Даље, пошто она [прецртано] покушавају да буду свеобухватна, и тврде да су тачна, она истовремено гуше хтења за сазнањем, која су иначе својствена наукама. Најзад, она због свега овога се намећу као најважнија, истовремено као највиши ауторитет, као ауторитет већи од свих других стремљења у савременом друштву, ауторитети када се ради о тумачењу света, већи на пример од науке или од својеврсних интерпретација света које дају уметности, јављају се дакле као врховинска вредност и врхунско тумачење овога света.

Све се то одражава преко друштвених механизма и на младе људе, има свој педагошки аспект, и сигурно да школске установе нису од тога имуне. Пошто себе сматрају за апсолутне вредности, оне су истовремено затворене и неприкосновене језичке форме. Ту је једна тачка која сигурно захтева да буде наглашена, јер се сви ти догматски системи, када је чисто језички аспект у питању, своди на веома затворену лексику, шта више на одређену фразеологију. Догматски системи покушавају да избегну да буду поново формулисани, па се у комуникацијама у свакодневној пракси појављују као ограничени број речи и реченичких обртаја, обрта, они се понављају, не дозвољавају трагања у погледу формулације, и на тај начин не само да се садржај тих догматских мишљења устаљује и окамењује на неки начин, него истовремено и њихов израз, њихова спољашња форма, њихова лексика, њихова синтакса.

Ако ово имамо у виду, онда сигурно морамо у вези са нашим размишљањем рећи да се такве тенденције појављују и у оквирима школе, и наравно имају свога утицаја на васпитање младих људи. Последице овакве догматике, која се намеће као врховни ауторитет, затвара сама у себе, истовремено се намеће и као затворена формулација, као нешто што се не жели поново формулисати, последице њене су у томе да се појављује једно успавано мишљење – мишљење које није живо и није отворено према свету, него мишљење које свет схвата веома једноставно, и ако усвоји претпоставке који ови догматски системи нуде, схвата свет истовремено као већ објашњен.

У том свету нема дилема, мада реални свет ипак пружа дилеме и можемо рећи да је у ствари свет дилема. Између система који називамо догматским, и света о коме говоримо постоји та велика разлика да се на једној страни тврди да нема дилема, на другој страни се појављују у пракси непрестано велике и

често судбоносне дилеме. Увек по сваку цену тражи се да се постављају питања о свету само на један начин, мада је природно и слободно размишљање у свим тим случајевима, веома блиско налажењу читавог низа могућности да се поставе питања.

Сагласно овом, увек се по цену, по сваку цену, траже схематски одговори, иако се на другој страни пружају могућности за вишеструке одговоре. Даље, увек се по сваку цену дати одговор сматра као нешто што не може подлећи сумњи, као нешто што се истовремено може сматрати као једино дати одговор, мада се на другој страни могу слободним размишљањима наметати сумње, хипотезе, констатовати проблем на који се још не може одговорити, или се никако не може одговорити, и тако даље, и тако даље.

Све у свему нема трагања за знањем, истовремено нема трагања за културним вредностима. Постављене су скале вредности, и постављени су критеријуми. Једна од карактеристика ових мишљења, чини ми се да је могуће да буде обележена изразом – неисторично мишљење. Неисторично мишљење, јер пориче, са једне стране кретање, а кретање је оно што одређује историју, што саму историју чини. Истовремено, запоставља такво мишљење целовитост неке појаве, јер насупрот целовитости истиче један тренутак у коме та појава егзистира, па се између њеног тока, који је, као што сам мало пре рекао, протегнут кроз време, и једног момента у коме се одређена догматска свест бави неким проблемом, занемарује читав тај проблем, (као) да се ради само једном тренутку историје, а не о целовитости.

Запоставља се трајање појава истовремено као и запостављена, комплексност појава. Јер, историјско мишљење, истовремено, подразумева, не само трајање кроз време, не само да је нешто што постоји, има своје трајање а истовремено и своје мене, него и у сваком тренутку у коме постоји има вишеструке узроке; и вишеструка своја испољавања. Све се то своди у одређене калупе и запоставља се овај аспект читавог проблема.

Последице на човека оваквих система су далекосежне; (и) истовремено се, ако тај систем доминира у школи, појављују такве последице, наравно и код младих људи, и можда бисмо те последице могли називати и деформацијама, зависи са кога становишта посматрамо, али је, мислим довољно остати на неутралном термину – последице.

Једна од последица јесте неинтелектуалност. Неинтелектуалност, јер се све схвата помоћу шаблона као што смо рекли ти шаблони су унапред дати, све се схвата на тај начин што је унапред нешто припремљено, дато и усвојено, не иде се на разумевање појава и света, и не подстиче се оно што бисмо желели код младих људи – то су сопствена размишљања, па се људи остављају у много чему без свога мишљења. Дакле, ради се о једној последици коју је најправилније назвати интелектуалност.

Али, јавља се последица која је слична овој, коју бисмо назвали хумано осиромашење личности. Хумано осиромашење личности – под тим би подразумевали да се човек не схвата као биће које је у суштини комплексно, и које (је) истовремено историјско, зато што је друштвено, друштвено зато што је историјско, истовремено емотивно, на неки начин трагично, зато што ће нестати, а можда и свесно зато што постоји. Али се код оваквих ставова човек своди на силуету, која се претвара у одређену често идеолошку фразу, а истовремено се човек разврстава према његовој политичности, а из тога долази до читав[ог] низ последица, које се не могу све набројати, али које се завршавају у читавом низу нехуманих поступака.

Хумано осиромашена личност није само у томе што је схватање човека веома поједностављено, него је и у томе што је сам тај човек управо зато, што друге људе схвата поједностављено, сам веома поједностављен, сам губи ту веома потребну људску димензију.

Трећа последица о којој бих овде рекао неколико речи, могла би се назвати вербализмом. Пошто нема правог разумевања, нема правог размишљања и остаје се без свога мишљења, онда је и сваки одговор аутоматски. Ако је одговор аутоматски, он није често, мада не и увек, далеко од прилагођавања своје изјаве, не неком уверењу и не својим размишљањима, него ономе што се сматра корисним у томе тренутку.

Јавља се читав низ изговорених речи, нарочито у јавном животу, које се сматрају корисним да се изговоре. Кад кажем речи, наравно мислим и на развијеније изјаве, на реченицу и тако даље. Читави ставови се користе, и из тога произилази један празни вербализам, који доводи до читаве збрке у језику, јер долази до замене значења речи, а затим, пошто се ради о вербализму који нема своју садржину, појављују се и многобројне туђице. То је веома карактеристично, јер туђице остављају тај празни ефекат и запоставља се домаћи књижевни језик.

Најзад, једна од последица, о којој бих овде говорио као о последњој, јесте појава одређене циничности, јер сви који се крију иза овог вербализма, сви који су хумано осиромашени, сви који су неинтелектуално развијени, остају истовремено и међу собом подељени на оне који су можда заведени, и несвесни тих својих деформација, и оне који су свесни тих својих деформација.

Да ли је ова моја последња изјава сасвим тачна, то је ствар за разматрање, али ми се чини да је последица у сваком случају код једног броја људи – циничност. Они у ствари знају да понављање одређених догми, које нуди догматика, значи нешто што је корисно, зато се служе идеалима вербално, у духу вербализма о којима сам говорио, а понашају у ствари другојачије, и почиње да се стварност схвата на неки начин дуално, да се стварност схвата као нешто чему треба давати привид један, а давати другу садржину, односно свом властитом понашању у тој стварности давати један привид, а у ствари се понашати другојачије.

Наравно, да су ови догматски системи са оваквим последицама укомпоновани у дилеме читавог века, истовремено и најтешње повезане са оним појавама које су до сада у историји овога столећа назване ауторитарним, или тоталитарним, зависно од угла под којим се гледа и шта се хоће рећи. Најбољи примери су управо из тих времена, када је тоталитарно, односно ауторитарно доминирало у одређеном друштву, односно та друштва где тако нешто доминира.

Школа је била тај медиум, који је у тим друштвима преносио, и постоји та тенденција да школа буде тај медиум, који преноси такве тенденције на младе људе, на генерације које долазе. Али су последице сигурно такве да захтевају одређена разматрања и одређену забринутост, јер се догматско мишљење, као што видимо, претвара у читав низ деформација од далекосежног значаја, с тим што остаје једна јако наглашена антитеза другом начину мишљења, које бисмо насупрот овоме које смо назвали успаваним мишљењем, назвали живим мишљењем, мишљењем које непрестано трага и дозвољава сопствено размишљање и сопствени став.

О ИДЕЈАМА И КЊИГАМА ON IDEAS AND BOOKS

Др Милан Радовановић, историчар
Београд

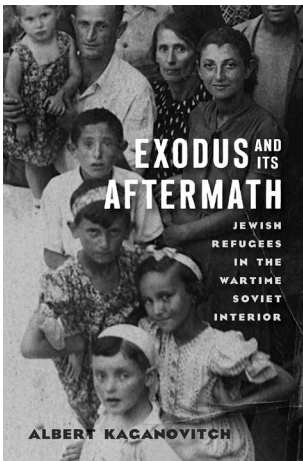
Друштвена историја у фокусу XLIII

Cybermedia: explorations in science, sound, and vision, Bloomsbury Academic, New York; London; Oxford; New Delhi; Sydney 2022, 450 p.

Присуство дигиталних технологија у савременом свету, али и напредак у области развоја вештачке интелигенције, односно роботике и обраде података, постало је толико свеобухватно да се све озбиљније разматра питање тога шта значи бити човек, како реагујемо на појачану дигитализацију окружења и шта може настати као производ садејства или сарадње са технологијом. Једна од тема које се спонтано намећу јесте како се неслућени технолошки напредак, који је кулминирао са првим деценијама XXI века, одражава на стваралаштво и уметност? Радови сакупљени у овом зборнику баве се интеракцијом звучних и визуелних медија са новим технолошким окружењем. При томе се инсистира на интердисциплинарном приступу, који повезује природне, друштвене и техничко/технолошке науке, омогућавајући на тај начин развој заједничког дискурса. Прилози су груписани у шест тематских целина које се тичу вештачке интелигенције и роботике; сакупљања података и развијања вештачке свести; афекта у дигиталном свету; дигитализације идеја које чине темељне вредности „западног света“; интеракције дигиталног интерфејса са потребама појединца и заједнице и негативним последицама свеprisутности технологије, односно интеракције

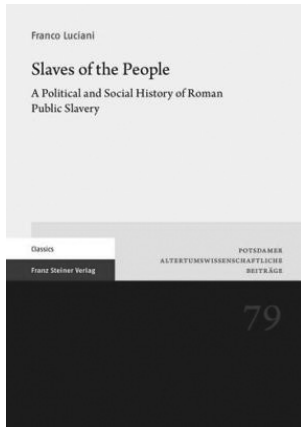
појединца са њом. Позивајући се на примере из низа популарних филмова и серија (попут *Blade Runner*, *Black Mirror*, *Mr. Robot*, *Morgan*, *Ex Machina* и *Westworld*), аутори разматрају неке од кључних питања које намеће свеprisутност технологије, у контексту, између осталог, надзора, приватности, сексуалности, расе, етничке припадности, хенди-кепа и друштвеног раслојавања.

Kaganovitch, Albert, *Exodus and its aftermath: Jewish refugees in the wartime Soviet interior*, University of Wisconsin Press, Madison 2022, 313 p.

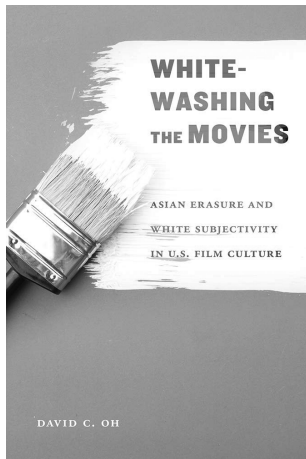
Током Другог светског рата, а последично померању линије Источног фронта, приближно два милиона јеврејских избеглица пресељено је са окупираних западних територија у унутрашњост Совјетског савеза. Реакција локалног становништва на њихов долазак била је очекивано амбивалентна, посебно у светлу очекивања власти да ће избеглице примити у своје домове и са њима поделити иовако ограничене ресурсе којима је располагало. Најбоље чему су се новопридошли Јевреји са запада Совјетског савеза у таквој ситуацији могли надати била је равнодушност, а углавном их је дочекивало отворено непријатељско расположење. Алберт Каганович, самостални истраживач из Винипега, у овој монографији нуди свеобухватни преглед судбине ове популације, бавећи се превасходно питањем њихове интеграције, успона антисемитских идеја и насиља које је њихово присуство изазвало, односно реакцијом совјетских власти на последице пресељења. При томе реконструира услове који су довели до успона антисемитских идеја и пружа нове статистичке податке о броју јеврејских избеглица који се настанио на Уралу, у Сибиру и на средњем току Волге. Књигу, поред увода и закључка, чини осам поглавља, посвећених општем контексту миграција у источном делу Совјетског савеза током рата, односа локалних власти према придошлицама, политици

дистрибуције хране; страдању од глади; јеврејској деци; сукобу култура, статистичким аспектима овог миграционог процеса и повратку дела јеврејских избеглица на западне територије Совјетског савеза по завршетку рата.

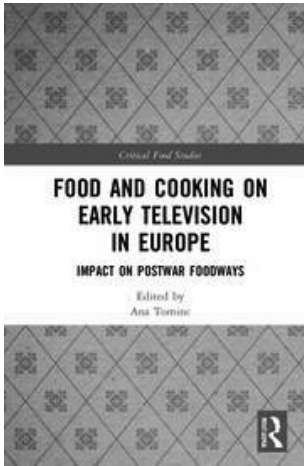
Luciani, Franco, *Slaves of the people: a political and social history of Roman public slavery*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2022, 489 S.

Друштвено-политички, а првенствено привредни развој Старог Рима умногоме је био утемељен на институцији ропства. Појединци лишени личне слободе обављали су низ делатности како у појединачним домаћинствима, тако и у јавној сфери. Приватни робови били су власништво својих господара. Мала, али јако утицајна група империјалних робова припадала је самом цару. Франко Лучиани, стручњак за историју Старог Рима и античку епиграфику, у овој монографији бави се институцијом јавног ропства (*servi publici*), односно неслободним појединцима у власништву заједнице, а не господара. На основу примарних извора анализира еволуцију јавног ропства у периоду од средње републике, па све до позне антике. При томе посебну пажњу посвећује дугорочном значају јавног ропства и функцији ове институције у оквирима римског друштва. Кроз укупно шест поглавља (мимо увода и закључка), аутор анализира шта је то значило бити јавни роб; како се овај статус мењао током историје римске државе; шта је подразумевала служба држави, а шта служба граду; правни статус јавних робова пошто би били ослобођени и различите аспекте њиховог свакодневног живота.

Oh, David C, *Whitewashing the Movies: Asian Erasure and White Subjectivity in U.S. Film Culture*, Rutgers University Press, New Brunswick 2022, 198 p.

Један од основних начина на који је расизам долазио до изражаја у филмској индустрији јесте додељивање улога појединаца других раса белим глумцима. И док је пракса шминкања белих глумаца како би играли Афроамериканце умногоме напуштена по завршетку Другог светског рата и, у међувремену, окарактерисана као потпуно неприхватљива, занемаривање уметника азијског порекла када се бирају глумци који ће тумачити улогу Азијата остала је, у мањем или већем обиму, саставни део филмске индустрије и данас. Дејвид Ох, ванредни професор комуникологије на колеџу Рамапо (Ramapo College of New Jersey) у овој монографији феномен такозваног „whitewashing“-а анализира у функцији форсирања идентитета белог становништва у односу на друге расе у друштвено-политичком контексту одређеног периода у развоју филмске продукције у Сједињеним Америчким Државама. Како би анализу учинио што свеобухватнијом, аутор је у обзир узео холивудске, филмове независне продукције Азијата у САД и кинеско-америчке копродукције. Поред тога што на теоријском нивоу разматра феномен „избелјивања“ филмске индустрије, аутор ствара и разматра алтернативни наратив стварности у којој су односи две заједнице обрнути, када су у питању наративи који се баве азијском заједницом. Поред увода и закључка, монографију чине укупно седам поглавља, у којима се репрезентативни примери односа филмске индустрије према питању „избелјивања“ улога намењених појединцима азијског порекла разматрају у контексту одређеног жанра или друштвено-политичког контекста.

Tominc, Ana (Ed.), *Food and cooking on early television in Europe: impact on postwar foodways*, Routledge, London-New York 2022, 182 p.

Аутори радова објављених у овом зборнику, чији је уредник Ана Томинц, професор Одељења за медије, комуникације и извођачких уметности, Универзитета „Краљица Маргарет“ (Queen Margaret University) у Единбургу, на критички начин приступају кулинарским програмима у најранијем периоду развоја телевизије у Европи и анализирају њихов утицај на формирање прехранбених навике и, индиректно, идентитета публике. У укупно девет радова анализирали су различити жанрови кулинарских програма, у осам земаља Европе (Велика Британија, Холандија, Француска, Италија, Источна Немачка, Југославија, Чехословачка, Португал), у циљу дефинисања начина на који је телевизија утицала на развој локалне гастрономије. Сличности и разлике између програма у различитим земљама посматрају се у ширем контексту раскорака у обиму и карактеру процеса модернизације, односно начина на који се доживљава национални и родни идентитет. Мимо самих прилога, зборник доноси и велики број фотографија раних кулинарских програма, чиме постојећим истраживањима послератне историје хране додаје, често занемарену, перспективу визуелних медија.

Слободан Мандић, историчар
Историјски архив Београда
slobodan.mandic@digitalnaistorija.net
<https://www.digitalnaistorija.net/>

Прикази сајтова (Web адресар) XLI

Anemi – Digital Library of Modern Greek Studies <<https://anemi.lib.uoc.gr>> (25. X 2022).

The screenshot shows the homepage of the Anemi Digital Library. At the top, there is a header with the logo 'Ανέμη' and the text 'The Digital Library of Modern Greek Studies'. Below the header, there is a navigation menu on the left side with options: Home, Search, Navigation, Antaeus-Index, About, Contact, Help, Tutorials, and My research. The main content area features a welcome message: 'Welcome to the Digital Library of Modern Greek Studies, Anemi.' followed by a paragraph describing the library's mission and a list of services. To the right of the text is an illustration of a historical scene. Below the illustration, there is a paragraph about the library's founding in 2006 and its funding. At the bottom, there is a copyright notice and a logo for 'Powered by Keystones'.

Menu
Home
Search
Navigation
Antaeus-Index
About
Contact
Help
Tutorials
My research
Search History
Saved Results
Sign In

Welcome to the Digital Library of Modern Greek Studies, Anemi.

Anemi Digital Library aims to provide simple and quick access to a rich collection of digitized material related to Modern Greek Studies. Apart from finding bibliographic information, the researcher can also browse the documents themselves in electronic form. Here you may find a great number of old and rare documents, as well as recent publications for which their creators allowed the digitization and free distribution over the Internet.

Anemi was founded in 2006 by the University of Crete Library. It embodies the final result of the Programme "Digital Library of Modern Greek Studies" which was funded by the Operational Programme "Information Society" (3rd CSF 2000-2006).

© Anemi's digital content is protected by copyright law. Access is provided solely for personal, educational or research purposes. Systematic storage or printing of the whole content of the digital items is strictly forbidden. Commercial use is strictly prohibited.

Powered by **Keystones**

Дигитална библиотека модерних грчких студија је покренута још 2006. године од стране Универзитетске библиотеке Крита као круна пројекта започетог 2000. године. Обогаћивања садржаја Библиотеке је настављано све до маја 2009. године. Унутар презентације корисницима су доступни бројни и богати дигитализовани садржаји, сакупљени са различитих страна, али претежно из колекција старих и ретких књига Универзитета на Криту. Једноставна форма сајта посетиоцима на левој страни екрана пружа вертикални мени, са подједнако истакнутим секцијама. Међу њима свакако издвајамо одељак *Навигација*, где је сав материјал распоређен и доступан у категоријама *дигиталне колекције*, *врста*

материјала, контрибутори. Дигиталне колекције чини неколико тематски организованих целина, од којих је најобимнија *Грчка дигитална библиографија од XV до XXI века* са око 12.500 јединица, односно доступних књига у дигиталном облику. Осим тога, поменимо још и збирке у којима су сабрана дела из историје књижевности, општих историја и историја Грка (*Антеј*), затим референтни материјали попут библиографија, речника, енциклопедија, приручника, хронологија и других публикација од користи за студије модерне Грчке (*Неохеленистис*), или целину *МанусКрит*, где је похрањено 77 рукописа који се данас чувају на Криту. Стручњацима за дигитализацију ће посебну пажњу привући страница са детаљним објашњењима о примењеним поступцима, стандардима и процесима спроведеним за реализацију овог пројекта (Tutorials/Οδηγοί). Међу бројним ретким и драгоценим примерцима дигиталних копија могуће је пронаћи праве раритете, попут историјске расправе *Клефте и сулиоте*, Војислава В. Рашића, штампане у Београду 1892. године. За мањи број дигитализованог материјала са нејасним статусом ауторских права, приступ је омогућен само унутар затворене мреже Универзитета.

Roy Rosenzweig Center for History and New Media, George Mason University 2019, Mapping Early American Elections <<https://earlyamericanelections.org>> (8. XI 2022).

Mapping Early American Elections

Essays Maps Blog Data About

Introduction: Mapping the First Party System

The *Mapping Elections* project turns records of electoral returns into maps of voting patterns.

Political Parties in the Early Republic

The early republic's nascent political parties evolved and coalesced around differing visions of America.

Electing Members of Congress in the Early Republic

Early American elections featured widely varying and often questionable electoral practices.

Democracy and the Importance of Voter Turnout

Congressional Incumbency in the Early Republic

Maryland's Political Geography in the Early Republic

About This Project

Explore how Americans voted for their legislators during the formative era of American politics, 1788–1825. *Mapping Early American Elections* provides interactive maps and tables of U.S. Congressional elections during the First Party System, contextual essays, open access data, and tutorials. Learn more.

Discover How to Use Our Maps
Tips for getting started with our maps.

Ready to Dive into the Data?
Our data is available for download.

Learn to Make Your Own Maps
Check out our tutorials for R and QGIS.

Презентација пројекта *Мапирање раних америчких избора* отвара прозор у формативни период америчке политике чинећи доступним интерактивне мапе

и визуелизације избора за Конгрес у периоду од 1787. до 1825. године. Поред резултата избора и просторних података на основу којих су мапе креиране, корисници се могу послужити и низом есеја са темама из политичке историје тог периода. Такође, ту су и упутства која би требало да подстакну на коришћење презентованих података за израду сопствених мапа (што може послужити и за тренинг у историјском истраживању кроз примену информационих технологија). Пројектни тим састављен од стручњака при *Центру за историју и нове медије Рој Розенцајг* са Универзитета Џорџ Мејсон у реализацији овог подухвата имао је огромну помоћ историчара Филипа Лемпија који је већи део каријере посветио реконструкцији извора за рани период избора у Америци. Овај научник је практично повратио изгубљену историју деценијама пожртвовано прегледајући архивску грађу, штампу и друге изворе, а у импресуму је наведен као пројектни консултант.

DÖW – Vienna Memento Wien

<<https://www.memento.wien>> (7. XI 2022).

У последњих неколико година широм света је реализовано више пројеката са циљем геолоцирања историјских објеката на савременим мапама у сврху едукације и обогаћивања знања о прошлости уз помоћ савремених технологија. Један од њих је и пројекат *Мементо Виена*, онлајн алатка оптимизирана и за мобилне уређаје, која омогућава приступ информацијама о жртвама наци-

стичког режима у Бечу. Користећи мапу града платформа приказује последње познате адресе пребивалишта страдалих, заједно са архивским документима и фотографијама особа и зграда. Уз интерактивне могућности корисници добијају прилику да се у виртуелном окружењу упознају са депортацијама и убиствима аустријских Јевреја. Имајући у виду да је у време аншлуса у Бечу живело око 185.000 Јевреја које су нацисти после 1939. године путем принудних пресељења унутар Беча, све више концентрисали дуж канала Дунава, сакупљање и презентација података и архивских докумената унутар овако замишљене платформе добија на значају. До сада су укључени детаљи за преко 50.000 страдалих. Међу њима налазимо и 24 особе рођене у Београду. Од марта 2019. *Мемнто Виена* укључује и жртве политичког прогона, представљајући историју отпора и прогона на различитим местима у граду. Два главна нивоа претраге придружене базе података су према адресама и имену, презимену, години и месту рођења. За потребе пројекта је коришћена грађа из збирки Документационог центра аустријског отпора, допуњена материјалима из других институција из Аустрије и иностранства.

Рериховская энциклопедия

<<http://www.roerich-encyclopedia.facets.ru>> (2. X 2022).

Рериховская энциклопедия

Ассев Александр Михайлович

Ассев Александр Михайлович (1902-3-авг. 1993) - врач, издатель и один из авторов альманаха "Окультизм и Ига". Адреси змоваства писем Е.И. и Н.К. Рерихов.

В начале 1931 г. пропалит книгу "Агни-Йога", был затрещан и написан в издательство письмо со множеством вопросов. Письмо переслал Рерих, и 28.11.1931 Е.И. дал ответ. Е.И. писал поправками ясность А.М. и в издательстве перепечатка Е.И. осветила некоторые разделы Учения, особенно медицинские. Из всех адресатов А.М. был ближе всех к нему. "Кроме Кавказского про славянской организации, который ставил образовательные вопросы и давал возможность многого дать" (П11-19.7.34). Пришедший врач, собиравший А.М., "собрал целый одака в Нью-Йоркском музее Рериха.

Далее переписку поддерживал и Н.К., а в феврале 1934 г. по письма А.М. вершить учителя - знаи доверия. В 1933 г. (сентябрьская статья - от 22 марта) А.М. начал издавать в Болгарии (Юлусман) сборник "Окультизм и Ига", в котором с первого номера появились статьи Н.К. где он повздал себе особой гранью - знанием и интуитивными философскими, Альманах представлял трудную проблему окультизма-эзотеричного русского зарубежья. Это могло бы вызвать враждебные публикации, если бы не Рерихи, направлявшие процесс к здоровому русло. Будучи медицин А.М. с широким интересом относился к ауре-био, что вызвало протест Е.И. А.М. впрочем, тут не поместил рериху ни ее письма и сборнике. Так что происшедшие были исключены Е.И. заметками увеличивались, и она, по Указанию Павлова, стала куратором альманаха, высказывая под своим именем и исследованием "Т.П. Судьба" на разные актуальные темы. Такого опыта диалога с широким общественностью она больше не имела вплоть до издания ее "Писем" в 1939 г. А позже - теми более.

В 1937 г., по-за закрытиятия тирафов, печатание альманаха А.М. перенес в Болгарию, выпустил там 8-10 номеров, на чем издание летом 1938 г. прервалось. Каждый из выпусков приносил лишь убытки, которые А.М. покрывал из своих средств (от работы сельским врачом). А.М. сам выполнял, кроме редакторской и писательской работы, издание корреспонденции и финансовую отчетность.

Война прервала переписку с Рерихами вплоть до 1948 г. А.М. стал получать от Е.И. сведения о издательской энергии, интерес и т.д., что поощряло к исследовательской работе (как практического доктора) и издательской книге о издательской энергии (не было реализовано). Однако А.М. отбывалась много писем Е.И. и возобновления ими с 1952 г. в Париже (С. Ассев) альманаха (он "Окультизм и Ига. Летопись сотрудничества". М.: Сфера, 1996). В Юлусмане Александру он перебрался в начале 1931 г. и возобновил переписку с Е.И. лишь через три года. Выпустил NN 11-66 "Окультизм и Ига" (до 1977 г.), после чего сначала передал издание Русскому Эзотерическому Обществу в Нью-Йорке, а после Валентины Степановны Навал, (Ластурин) Однако в первом случае получился новый альманах "Аур", а во втором вышел "Феникс". N 67 выпущенный Славянское общество Ига (1978), и N 68 (июль 1982), покаяе, - Навал. Предложил издание около 1982 г. и издательскому Абраму Шифрину. Последнее годы прожил в Чикаго. Умер, по одной из версий, а 59 лет.

Характеристика его со стороны Е.И. сначала резко снижалась. Если в 1934 г., вследствие его многосторонних высказываний и не совсем довольных действий, она ему не доверяла и другим активно острогола, то вскоре стала считать положительной "А. мне во опитки и в своем развитии и при изолотрии дозе самодурностии самости. Рерих того, по-интуитиву, ему достало, что - пишу ему, конечно, сакраментно, что он может быть ответственности всех оккультных обществ, и он не может понять, что нельзя обобщать опыт с тиражи и коллегии. По возможности он понимает, что Валентина Урликата именно настаивает на таком обобщении, совершенно успешна в виду, что укажет именно обобщение силений, прежде всего требование одно-обнулю основу более или менее высокой нравственности и единство Рериховского Навала, но не эзотерического смысла самих разрозненных элементов. Мы можем и должны терпеливо, а не поспешно, и добродушно, относиться ко всем существующим или бывшим оккультным группировкам, но сами никогда неперестанем сидеть с ними в один стол.

Интернет презентације посвећене појединим историјским личностима могу бити веома zgodno и корисно средство у ефикасном и брзом прикупљању неопходних података и њиховим упоређивањем са другим изворима. Упознавање са богатим и занимљивим животом руског сликара, филозофа, научника и писца Николаја Рериха (1874–1947), као и животом његове супруге и следбеника,

умногоме је олакшано постављањем web сајта на руском језику чију окосницу чини прикупљена и проверена историјска грађа са разних страна, претходно објављена као први том *Енциклопедије Рериха* у Новосибирску 2003. године. Презентација скромног дизајна, али једноставног и употребљивог садржаја, састоји се од неколико секција доступних путем менија са леве стране екрана. Посетиоци се овде могу упознати и претраживати информације у вези са лицима која су повезана са Рериховима, а међу којима има веома занимљивих личности и за истраживаче нашег поднебља, попут Александра Михаиловича Асеева (1902/3–1993), лекара, издавача и једног од аутора алманаха *Окултизам и јога*, који је покренут у Београду 1933. године. Ту је затим и речник с објашњењима појмова и именима која су поменута у делу *Учење живе етике*, као и анализа издања овог дела. Корисни су и одељци који садрже библиографије о Рериховима и каталог слика Н. К. Рериха, веома плодног аутора, чије су многе слике изложене у познатим светским музејима и галеријама.

Државна агенција «Архиви», Промяната 1989. Преди и след <<https://thechange1989.archives.bg>> (10. XI 2022).

Пројекат *Промене 1989. Пре и после* покренут је са идејом да се омогући приступ раније непознатом изворном материјалу који би употпунио многострукост сећања на тај период новије историје Бугарске. Већ у уводном тексту др Михаила Груева, директора бугарске Државне агенције „Архиви“, представљено је неколико полазних тачака за покретање пројекта, реализованог у сарадњи са националним телевизијским и радио кућама и Агенцијом за обелодањивање

докумената и за изјашњавање о припадности бугарских држављана Државној безбедности и обавештајним службама Бугарске народне армије. Поред осталог указано је и на то да не постоји општеприхваћено мишљење да ли се и када бугарска транзиција тачно завршила. Мишљења и у академским круговима о томе су различита, где преовладава оно да је окончана најкасније до 2007. године, док многи обични људи не препознају садашњост као нешто квалитативно другачије од транзиције. Из тог разлога аутори сајта пажњу више усмеравају на почетни транзициони период. О томе говоре већ и наслови целина презентованих докумената на почетној страници сајта (*теме и догађаји*): „Перестројка” и бугарска „перестројка”; *Ветар промена у БКП; Економија 1987–1991; Спољна политика (1987–1991); Демонстрације отпора (1987–1989); Државни удар – 10. новембар 1989; Митинзи, поворке, празници, концерти, свакодневни живот; Реституција старих партија; Партијски конгреси; Устав из 1991. године*, итд. До сада је учињено доступним преко 1.100 раније непознатих докумената који су одабрани из Државне агенције „Архиви” широм Бугарске, допуњених документима поменутој Комисије и аутентичним снимцима из архиве Бугарске националне телевизије и Златног фонда Бугарског националног радија. Како аутори истичу, израда сајта би требало да представља само почетак објављивања новопрстиглих докумената из фондова Савеза демократских снага, као и о кључним личностима попут Жеље Желева или Радој Ралина.

Упутство за предају рукописа

Годишњак за друштвену историју објављује студије, расправе, чланке и историјске изворе на српском и на енглеском језику. Радови морају бити оригинални и фокусирани на друштвену историју, до сада необјављени или послати за објављивање у другим часописима.

Прва страна текста треба да садржи: наслов рада на српском и енглеском језику, име аутора, звање и титулу аутора, годину рођења, назив институције у којој је аутор запослен и е-адресу аутора. Текстови морају да садрже апстракт до 100 речи на српском и енглеском језику, као и резиме на енглеском језику, односно на српском уколико је текст на енглеском језику. Аутор је дужан да пошаље кључне речи од пет до осам речи на српском и енглеском језику, као и списак литературе и извора коришћених у раду.

Предати текстови морају бити на ћирилици у формату .doc Microsoft Word-а, не дужи од 25 страна А4 формата (1800 карактера по страни са размацима) тј. један и по табак (укључујући фусноте, табеле, резиме), у фонту Times New Roman, величина слова 12, проред 1,5. Фусноте треба да имају величину слова 10, уз једноструки проред. Фотографије слати у минималној резолуцији од 300dpi, у формату .jpeg или .tif.

Текстове приложити у електронској верзији, на адресу:
g.drustvena.istorija@gmail.com

Сви пристигли рукописи (студије, истраживања, прилози) достављају се спољним рецензентима након иницијалне евалуације од стране главног и одговорног уредника.

Процес рецензија је строго анониман при чему се име рецензента ускраћује аутору, и обрнуто. Рецензент има право, по сопственој одлуци да открије идентитет аутору, али је пракса да оба идентитета остану сакривена.

Сваки текст прегледа најмање два рецензента, стручњака за област на које се рецензирано дело односи, чиме се обезбеђује квалитет и аутентичност чланака. Рецензенти (како страни тако и домаћи) морају имати више или исто научно/наставно звање као аутори радова.

Сви рукописи прихваћени за штампу морају да имају позитивне рецензије, као и да га оба рецензента препоручују за штампу. Рукописи достављени редакцији часописа Годишњака за друштвену историју се не враћају

Редакција неће разматрати радове који не поштују наведене критеријуме

Упутства за писање напомена и библиографија

Библиографски подаци у фуснотама:

1. име и презиме аутора,
2. наслов дела: књиге или чланка, часописа или зборника у коме је чланак објављен и податке о њему (број часописа, година издања, за зборник име уредника/приређивача),
3. место издања, издавач, година издања /или датум приступа сајту и његова адреса/
4. број стране цитата

Необјављена грађа – *навођење докумената из архивских фондова:*

Навести цео назив архива, назив и број фонда, број фасцикле или кутије, број јединице и назив документа, а касније наводити скраћено.

Архив Југославије (АЈ), Комитет за кинематографију Владе ФНРЈ 180, Ф7, л. 12. Петогодишњи план инвестиција за потребе кинематографије у ФНРЈ. (у даљем тексту: АЈ, 180, ф7, л.12, Петогодишњи план инвестиција...)

Архив Југославије (АЈ), фонд Министарства за трговину и индустрију 65, фасцикла 185, јединица 580, Протест против осамсатног радног времена, Трговачка обртничка комора у Загребу 7.1.1921. (у даљем тексту: АЈ, 65-185-580, Протест против...)

Објављена грађа

Јутарњи рапорт о судару електричног трамваја и фијакера, 28.02.1904, *Живети у Београду 1890–1940. Документа управе града Београда*, књига 6, приређивачи Милан Ристовић, Дубравка Стојановић, Мирослав Јовановић, Мирослав Перишић, Горан Милорадовић, (Београд: Историјски архив Београда, 2008), 498–499.

Цитирање монографије:

Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2008), 443.

Перишић, *Од Стаљина ка Сартру*, 450.

Цитирање чланака из часописа, зборника, новина:

Милан Ристовић, „Le Canard Sauvage и Мајски преврат у Београду 1903. године (Прилог имагологији Балкана)”, *Годишњак за друштвену историју*, 24, 3 (2017), 11.

Ристовић, „Le Canard Sauvage и Мајски преврат у Београду 1903. године“, 8–10.

Gavin Bowd and Anton Mioara, “Peak Dictatorship: Ceaușescu’s State Visit to Great Britain, June 1978.” *The Slavonic and East European Review*, 97, no. 4 (2019), 715. www.jstor.org/stable/10.5699/slaveasteurorev2.97.4.0711. (05.11.2019)

Bowd, Mioara, “Peak Dictatorship“, 716.

Rogers Brubaker, “Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism”, *The State of the Nation*, edited by John Hall, (Cambridge University Press, 1998), 272–306.

Brubaker, “Myths and Misconceptions”, 273.

Милутин Чолић, „Филмска дискриминација”, *Политика*, 19. март 1968, 5.

Навођење чланака са Интернета:

Wolfgang Schmale, “Processes of Europeanization”, in: *European History Online (EGO)*, published by the Institute of European History (IEG), Mainz, URL: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010b-en> URN: urn:nbn:de:0159-20101025144 (05.11.2019).

Dilek Barlas, “Post-war Economies (Turkey)”, in: *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2016-01-05. DOI: 10.15463/ie1418.10795. (03.11.2019)

Упутство за састављање списка извора и литературе

Начин приказивања списка извора и литературе се разликује од навођења у фуснотама.

Списак извора и литературе се наводи латиничним писмом, по абecedном реду. Уколико је издање на ћирилици, ставити у загради након навода да је на ћирилици. Прво се наводи презиме, затим име аутора, наслов дела, место, издавач и година.

Најпре се наводе необјављени извори, па објављени, а затим списак литературе.

Spisak izvora i literature:

Arhiv Jugoslavije. Komitet za kinematografiju Vlade FNRJ. fond 180.

Arhiv Jugoslavije. Ministarstvo za trgovinu i industriju. fond 65.

Politika

Živeti u Beogradu 1890–1940. Dokumenta uprave grada Beograda, knjiga 6, priređivači: Milan Ristović, Dubravka Stojanović, Miroslav Jovanović, Miroslav Perišić, Goran Miloradović. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2008. (ćirilica)

Perišić, Miroslav. *Od Staljina ka Sartru. Formiranje jugoslovenske inteligencije na evropskim univerzitetima 1945–1958*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008. (ćirilica)

Ristović, Milan. „Le Canard Suvage i Majski prevrat u Beogradu 1903. godine (Prilog imagologiji Balkana)”. *Godišnjak za društvenu istoriju*, 24, 3 (2017), 7–26. (ćirilica)

Bowd, Gavin and Mioara, Anton. “Peak Dictatorship: Ceaușescu’s State Visit to Great Britain, June 1978.” *The Slavonic and East European Review*, 97, no. 4 (2019), 711-737 www.jstor.org/stable/10.5699/slaveasteurorev2.97.4.0711 (05.11.2019)

Brubaker, Rogers. “Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism”. *The State of the Nation*, edited by John Hall, Cambridge University Press, 1998, 272–306.

Навођење чланака са Интернета:

Schmale, Wolfgang. "Processes of Europeanization". *European History Online (EGO)*, published by the Institute of European History (IEG), Mainz. URL: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010b-en> URN: urn:nbn:de:0159-20101025144 [05.11.2019].

Barlas, Dilek. "Post-war Economies (Turkey)". *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson. Freie Universität Berlin: Berlin 2016-01-05. DOI: 10.15463/ie1418.10795. (03.11.2019)

Submitting Manuscripts

The Annual for Social History is a peer-reviewed journal that publishes original new research in Serbian and English language. Manuscripts for consideration should focus on social history. Submissions should not be sent for publication elsewhere, or have been previously published.

Please mind the following guidelines in preparing a manuscript: The cover page should consist of the manuscript title, name of the author(s), academic title, and year of birth, institution and e-mail of the author. The cover page should also have a 100-words abstract, a resume, five to eight keywords, and the list of used references.

Manuscripts should be submitted in Microsoft Word .doc format, no longer than 25 pages (A4 size of approximately 1800 characters per page). The Annual for Social History use *The Chicago Manual of Style (17th edition)*, *Notes and bibliography style* (<https://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>) as reference style for footnotes and bibliography. Font should be Times New Roman, size 12, line spacing 1.5. Footnotes should be in font size 10, single spacing. Photographs should be at least 300dpi resolution, in jpeg or tif formats.

Manuscripts should be sent to: g.drustvena.istorija@gmail.com

All submitted manuscripts (studies, research, contributions) are further submitted to external reviewers after the initial evaluation by the chief editor.

The process of review is strictly anonymous. The name of the reviewer is unknown to the author, and vice versa. The reviewer has the right, in its sole discretion, to disclose the identity of the author, but it is a practice that both identities remain hidden.

Each text is evaluated by at least two reviewers, experts in the field to which the peer-reviewed work relationships is, with which is ensured the quality and authenticity of the articles. Reviewers (both foreign and domestic) must have higher or the same scientific or teaching title as the authors of the papers.

All manuscripts accepted for publication must have positive reviews, as well as both reviewers recommended for publishing.

Please mind that the editorial board will not consider submissions that are not following this guideline.

Рецензенти

Годишњака за друштвену историју за 2022. годину

Др Миле Бјелајац,
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Радина Вучетић,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Зоран Јањетовић,
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Милан Кољанин,
Институт за савремену историју, Београд

Др Олга Манојловић Пинтар,
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Јелена Рафаиловић,
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Горан Миладиновић,
Факултет политичких наука, Београд

Др Радивој Радић,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Милан Ристовић,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Дубравка Стојановић,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Алексеј Тимофејев,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Марко Шуица,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ГОДИШЊАК за друштвену историју =
Annual of Social History / главни и
одговорни уредник Милан Ристовић. – Год. 1,
бр. 1 (1994) – . – Београд (Чика Љубина
18-20) : Удружење за друштвену историју,
1994 – (Београд : Чигоја штампа). – 24 cm

Годишње.

ISSN 0354-5318 – Годишњак за друштвену
историју

COBISS.SR-ID 102349831